

Cultural Interactions of Prehistoric Societies of Central Iranian plateau with Residents of Central Zagros, Fars and Southwestern of Iran during the Fifth Millennium BC

Parisa Nekouei ¹ & Rouhollah Yousefi Zoshk ²
(235-258)

The Iranian plateau is considered as one of the main founding columns of cultural transformation during the sixth, fifth and fourth millennia BC. Archaeological evidences such as the pottery tradition is almost the best example of cultural interactions of this region with the other communities of northwest, central Zagros, Fars and southwestern Iran during in the last quarter of fifth millennium BC. This article focuses on analyzing the intra- and inter-regional relations of Second half of the fifth millennium BC in this Cultural zones according to pottery assemblages. In order to understand the level of social and cultural complexity in the different parts of Iran, the authors have explored how these pottery traditions came into discussed in in the plain of Varamin and Qom to the east, Kurdistan and Zanjan provinces and the eastern plains of central Zagros to the west(Figure.1). From 5500 BC onward, the central Iranian plateau is considered the trade road during the first half of fifth millennium BC links the central Zagros with the sources, but tangible cultural contact with more population movement appeared during the last quarter of fifth millennium BC in Godin VII period. Given the existing archaeological data, Qazvin plain always played a crossroad of cultures and could therefore be regarded as part of the broader framework of cultural and social interaction and relationship. In the late fifth millennium BC, archaeological evidences such as “Plum Ware” indicators of such cultural and economic interaction. “Plum Ware” assemblages have been obtained in an area extending from Varamin plain in the east of central Iranian plateau to Tepe Ghabristan, Tepe Shizar, Tepe Ismail Abad in Qazvin plain, Tepe Ozbaki and Tepe Gazarsang in the west, and Tepe Soha chai, Tepe Karvansara, Tepe Qeshlaq, Tal 11 Talvar, and Tepe Kalnan in the northwestern part of the Central Iranian Plateau, which indicates a relatively widespread distribution of this type of pottery. (Figure.2.3).In the Qomroud region, both Bakun potteries of the Fars province were found with the typical Sialk II and III₁₋₃ (Transitional and Early Chalcolithic period) ceramics this obviously reveals true connection between the society of Fars and central plateau during the fifth millennium BC. The fine painted black on buff pottery vessels of Tepe Qomrud are unknown in terms of shape and role in the central plateau of Iran and are apparently similar to those in southwestern and southern Iran and especially in Susiana plain (Alizadeh, 2008) and Bakun, Rahmatahad and Tal-Gap sites (Azizi et al, 2012) whose origins most probably go back to those areas. These pottery vessels generally have a geometrical shape with broad strips, ladder designs and successive triangles, often filled with Dot Motif designs (Figure.4). Also, evidence of ancient copper works at Tepe Zagheh represent smelting process during the first half of fifth millennium BC at site and for the Early Chalcolithic/Sialk III₁₋₃ period evidence of larger scale of copper production such as slags, crucible in areas such as Tepe Ozbaki, Tepe Cheshmeh Ali and copper workshop in Tepe

doi
10.22059/jarcs.2020.289501.142829
Online ISSN: 2251-9297 Print ISSN: 2676-4288-
<https://jarcs.ut.ac.ir>

Received: 07 January, 2020; Accepted: 10 June, 2021

1. Corresponding Author Email: parisa.nekouei@ut.ac.ir.

Ph.D.Graduated in Archaeology, University of Tehran, Tehran ,Iran.

2. Associate Professor, Department of Archaeology, Islamic Azad University of Varamin, Tehran, Iran.

Ghabristan indicates how small workshop centers changed into the industrial section in the later period (Matthews & Fazeli Nashli, 2004). This, together with findings related to metalwork in Tepe Qeshlaq, Tepe Kalnan, Tepe Karvansara, and Tepe Soha Chai cycle of highland producer and consumers during the fifth millennium BC. Current evidence, particularly the proximity and accessibility of copper resources in Qazvin plain and the high areas of the western margins of the Central Iranian Plateau and the presence of casting tools, objects and molds in most “Plum Ware”-bearing settlements such as Tepe Ghabristan, Maral Tepe Ozbaki, Tepe Godin, Tepe Qeshlaq and Tepe Karvansara, which undeniably help confirm the copper production process in these areas and plum / Godin VII people's specialization in metalwork, reinforces the hypothesis that a group of desentary or pastoral communities scattered along the central plateau to the northern and central regions of Zagros had interactions in the late fifth millennium BC and were specialized in the production and processing of copper objects. Some excavated sites such as Tepe Karvansara and Seh Gabi in the central Zagros represent direct evidence of copper production within the domestic spaces. Therefore, exchange of commodities and trade of copper is a good example, led to cultural integration between the fifth millennium BC communities of central Zagros and central plateau. Moreover, Tepe Qomrud was a key area for trade of copper in the fifth millennium BC and, like other chalcolithic sites in the central Iranian plateau such as Tepe Cheshmeh Ali, Tepe Ghabristan, Tepe Shizar, and Ismail Abad has been obtained important evidence of metalwork processes from archaeological excavations of Tepe Qomrud (Kaboli, 2015) which are clear indications of copper related activities in this area. In recent paper published by Vidale (Vidale et al 2018) technological centralization/standardization and specialization of ceramic and copper production was seen as the main characteristics of central plateau commonalities during the fifth millennium BC., With caution of cultural/historical approaches it seems “Plume Ware” is parts of techno/cultural innovations of late fifth millennium BC in central Zagros and diffused to the north central plateau of Iran. More or less, we know that such ceramic tradition is visible in some north central plateau settlements c.4200 BC while based on the current data this tradition was started in Godin VII period more or less around at the same time sphere. We observe that if the origins of “Plume Ware” back to central Zagros, then by the movement of population this tradition made progress within many settlements in central plateau in less than few generations. This study reveals that the similarity “Plum Ware” with Dalma and Godin VII tradition and also similarity “painted buff pottery of Qomrud with Fars and southwest sites, reinforcing the theory of the existence of cultural interactions between these regions. We assume that although cultures in the Iranian plateau have shared mechanisms of social complexities but, each region has to be examined its own cultural biomass. The need for strategic commodities such as copper and status goods during the fifth millennium BC led to cultural communication and interactions among the mentioned societies. This paper attempts to provide a new insight into the extent of cultural interactions in the Iranian plateau during the fifth millennium.

Keywords: Second half of the fifth millennium BC, Interaction areas, plum Ware, Dalma, Godin VII, copper.

بررسی چگونگی ارتباطات فرهنگی بین ساکنان مرکز فلات ایران، زاگرس مرکزی، فارس و جنوب

غرب ایران در هزاره پنجم ق.م

پریسا نکوئی^۱

دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

روح‌الله یوسفی زشک

استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ورامین-پیشوا، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۱/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۰

چکیده

مرکز فلات ایران یکی از کانون‌های اصلی تحولات فرهنگی در هزاره‌های ششم، پنجم و چهارم ق.م به حساب می‌آید. داده‌های باستان‌شناختی چون سنت سفال‌سازی، بیانگر تعاملات فرهنگی این منطقه با دیگر بخش‌های ایران از شمال غرب تا جنوب زاگرس مرکزی و حاشیه‌های غربی مرکز فلات ایران در ربع چهارم هزاره پنجم ق.م است. تأکید مقاله حاضر بر تحلیل روابط درون و برون منطقه‌ای در این مناطق فرهنگی بر اساس داده‌های سفالی است و نشان می‌دهد که تا چه اندازه ایران در طی نیمه دوم هزاره پنجم ق.م دستخوش تحولات عمده گردیده است. از این رو، در راستای شناخت سطح پیچیدگی اجتماعی و فرهنگی در طی مقطع زمانی فوق، نگارندگان چگونگی وجود این سفال‌ها را در محوطه‌های شاخص کاوش شده در گستره‌ای از دشت ورامین و قم تا شرق استان‌های کردستان و زنجان و دشت‌های شرقی زاگرس مرکزی، ارزیابی و با یکدیگر مقایسه نموده‌اند. این پژوهش مشخص نموده که شباهت سفال‌های آلویی، با سفال دالما و گودین VII و تشابه سفال نخودی منقوش قره‌تپه قمرود با محوطه‌های مناطق فارس و جنوب غرب ایران، موجب تقویت نظریه وجود برهم‌کنش‌های فرهنگی بین مناطق مذکور گردیده است. از آنجایی که جوامع مرکز فلات در این دوره بشدت دارای سازوکار و سازمان‌دهی پیچیده درون منطقه‌ای خاص خود بوده‌اند؛ و به خاطر عبور آن‌ها از اقتصاد خودبسنده و نیاز به کالاهای استراتژیک همانند فلز مس که از جمله مهم‌ترین عوامل زمینه‌ساز ارتباطات و تعاملات فرهنگی بوده است؛ می‌توان به شناخت نوینی از سطح میزان برهم‌کنش‌های فرهنگی آن‌ها در طی هزاره پنجم ق.م دست یافت.

واژه‌های کلیدی: نیمه دوم هزاره پنجم ق.م، حوزه‌های برهم‌کنش، سفال آلویی/دالما، گودین VII، فلز.

۱. مقدمه

برای درک آنچه در پهنه فرهنگی هزاره پنجم ق.م روی داده است، ضروری است که با ارائه یک چهارچوب نظری دریابیم که سطح پیچیدگی‌های اجتماعی دوره مورد نظر چگونه بوده است و در نهایت در طی یک هزاره، تعاملات فرهنگی چگونه منجر به پیوستگی جوامع ایرانی در بستر زمان و مکان گردید. از این رو، بر این باوریم که بخش‌هایی از ایران در طی هزاره پنجم ق.م دو تجربه موفق را پشت سرگذرانده‌اند. نخست آنکه در طی چند هزاره رشد پیچیدگی‌های اجتماعی سرانجام در پایان هزاره پنجم ق.م نخستین خان سالارها در ایران ظهور و بروز پیدا کرده‌اند و دیگر اینکه بخش‌هایی از سرزمین ایران روابط بین فرهنگی را در پایان هزاره پنجم ق.م به صورت ملموس‌تر پایه‌گذاری کرده و از این رو در هزاره چهارم ق.م شاهد تولد بهم تنیدگی ایران تحت عنوان دوره آغاز ایلامی هستیم و لذا برای شناخت یک چنین پیوست فرهنگی لازم است که تحولات مهم فرهنگی ایران در طی هزاره پنجم ق.م را به‌خوبی درک نموده و آن‌ها را تبیین نماییم. به منظور تبیین

تغییرات اقتصادی و اجتماعی و برهم‌کنش‌های فرهنگی در دوره‌های مختلف فرهنگی در دشت قزوین، به‌ویژه هزاره پنجم ق.م، علل و عوامل این تغییرات اعم از درونزا و برونزا و همچنین مکانیزم‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی تغییرات مورد نظر را در بسترها و ابعاد زمانی و مکانی مختلف مورد بررسی و مطالعه قرار داده و از آنجایی که معمولاً مطالعات بنیادی چون توصیف، طبقه‌بندی و گونه‌شناسی شواهد مادی زمینه‌های لازم را برای تحلیل‌های جامع‌تر فراهم می‌سازد. در این پژوهش تلاش شد تا با مطالعات گونه‌شناختی و توصیف مدارک مادی به‌ویژه سفال، زمینه‌های درک ساختار اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جوامع این حوزه از مرکز فلات ایران با دیگر مناطق را مورد واکاوی قرار دهیم. چراکه فرهنگ‌های پیش از تاریخ دشت قزوین پیوند محکمی با سایر مناطق فلات مرکزی دارند و تحولات دشت قزوین بی‌ارتباط با تحولات سایر حوزه‌های فرهنگی در مرکز فلات ایران نیست و این منطقه همچون پل ارتباطی میان مناطق مرکز فلات ایران، شمال غرب ایران و زاگرس مرکزی است.

هدف و انگیزه اصلی این پژوهش بررسی، تحلیل و ارزیابی برهم‌کنش‌های فرهنگی جوامع اواخر هزاره پنجم ق.م مرکز فلات ایران با جوامع شمال غرب و زاگرس مرکزی است. با این توضیح که در این زمان پراکنش وسیع مکانی فرهنگ سفالی آلویی-دالما را شاهد هستیم و بنابراین مکانیسم‌ها و عوامل چنین پراکنش گسترده‌ای، آن‌هم در اواخر هزاره پنجم ق.م موضوع اصلی این پژوهش است. بدیهی است که چارچوب نظری این پژوهش و روش‌های آن بر رهیافت‌های مطرح در باستان‌شناسی اقتصادی استوار می‌باشد و به دلیل ارتباط تنگاتنگ باستان‌شناسی اقتصادی با باستان‌شناسی اجتماعی، بنابراین بعضی از داده‌های اجتماعی دوران پیش از تاریخ منطقه که با رهیافت‌های اقتصادی قابل بررسی و مطالعه هستند، ارزیابی و تحلیل خواهند شد.

۲. روش پژوهش

در مرحله نخست این امکان فراهم شد تا با مطالعه و بررسی داده‌های فرهنگی به‌ویژه یافته‌های سفالی که پیش‌تر توسط باستان‌شناسان در هر منطقه و با اهداف بررسی، شناسایی و کاوش‌های باستان‌شناسی، به دست آمده بود، مورد مطالعه قرار گرفتند. از مهم‌ترین مزایای این روش توصیف دقیق‌تر ویژگی‌های ظاهری و فن‌های ساخت آن‌ها، همچنین طبقه‌بندی و مقایسه آن‌ها و نیز بررسی میزان پراکنش گونه‌های سفالی به تفکیک در هر حوزه جغرافیایی و فرهنگی از دیگر ویژگی‌های این شیوه مطالعاتی است. در مرحله بعد نگارندگان با بررسی مقالات، پژوهش‌ها و تحلیل داده‌های منتشرشده، نظریات پیچیدگی اجتماعی و اقتصادی جوامع پیش از تاریخ را مورد ارزیابی و تحلیل قرار دادند؛ و در پایان به ترکیب و تلفیق اطلاعات حاصل از کاربردها، مدل‌ها، مطالعات میان مدت و استنباط و تبیین ساختار اجتماعی و برهم‌کنش فرهنگی جوامع پیش از تاریخ بر اساس شواهد و مدارک موجود پرداختند.

۳. راهبردهای باستان‌شناختی جوامع پیچیده

از نیمه دوم قرن بیستم میلادی، پرداختن به موضوع برهم‌کنش‌های فرهنگی، به عنوان یکی از مؤلفه‌های بازسازی تاریخ اجتماعی جوامع بشری بر اساس مدارک مادی و در چارچوب مطالعه تغییرات سازمان‌های اجتماعی باستان مورد توجه انسان‌شناسان و جامعه‌شناسان قرار گرفته است (Child, 1951; Renfrew & Bahn, 1991). در این دوره تعدادی از باستان‌شناسان به بازسازی تاریخ اجتماعی بر اساس مدارک مادی

تأکید داشتند که شالوده آن‌ها را در طی قرن نوزدهم انسان شناسان بنا نهاده بودند. بعدها با ظهور باستان‌شناسی نوین از دهه ۱۹۶۰ میلادی به بعد، اصول و مبانی باستان‌شناسی اقتصادی و اجتماعی گسترش فوق‌العاده‌ای یافت و جوامع باستانی، بخصوص جوامع پیش از تاریخی، توسط اندیشمندان رشته‌های مختلف، از نظر اجتماعی، اقتصادی، ادراکی، آیینی و زیست بومی مورد مطالعه قرار گرفتند تا بتوانند مدلی از پویایی اجتماعی جوامع انسانی را به تصویر بکشند. باستان شناسان نوین نهضت جدیدی را پایه‌گذاری کرده بودند، از علوم ریاضیات، آمار و علوم طبیعی بهره گرفته و در مطالعه یک یافته باستان‌شناختی چون سفال یا فلز مباحثی مانند سازمان و روش تولید، سازمان و روش توزیع و مبادله، میزان و مقیاس تولید و توزیع، تخصص‌گرایی فن، گونه‌شناسی و سری‌بندی محصولات و همچنین برهم‌کنش‌های فرهنگی را مطرح کردند (Peacock, 1981; Rice, 1987; Arnold, 1991; Costin, 1991; Clark, 1989-1995; Earle, 1987, 1991). بدین طریق بود که آن‌ها از این راه توانستند تغییرات اقتصادی-اجتماعی یک جامعه در حال گذار از حالت ساده به پیچیده را مورد مطالعه قرار دهند.

از نیمه قرن بیستم میلادی به بعد، رهیافت اهمیت شناخت محیط‌زیست طبیعی در بازسازی رفتار اقوام پیش از تاریخ و نظام‌های اقتصاد باستانی که برگرفته از اصول و مبانی اندیشه‌های چایلد بود، توسط باستان‌شناسانی چون بریدوود (۱۹۷۳) توسعه یافت. انسان‌شناسانی چون وایت و استیوارد، ضمن تأکید بر ارتباط تنگاتنگ انسان‌شناختی و باستان‌شناسی تلاش نمودند تا تغییرات فرهنگی جوامع گذشته را در رابطه با منابع زیست‌محیطی و از دیدگاهی تحولی و تطور‌گرایانه توضیح دهند و زمینه را برای مطالعه سازمان‌های اقتصادی و اجتماعی دوران باستان مهیا کردند (وایت، ۱۳۹۴؛ Steward, 1955). لوئیس بینفورد و دیوید کلارک (۱۹۸۹)، به باستان‌شناسی اوضاع اقتصادی و اجتماعی دوران پیش از تاریخ با تکیه بر رهیافت‌های جغرافیایی انسان‌شناختی، زیست‌بوم‌شناختی و با استفاده از مدارک تاریخی، تأکید فراوانی کردند. انسان‌شناسانی چون المن سرویس (۱۹۶۲) و مورتون فراید (۱۹۶۷) جزو نخستین کسانی بودند که با استفاده از مطالعات مردم‌شناسی، چهار مرحله تکاملی تک خطی برای جوامع پیش از تاریخ پیشنهاد نمودند. جانسون و تیموتی ارله نیز در کتاب تطور جوامع انسانی^۱ با تجمیع داده‌های باستان‌شناسی، مردم‌شناسی و مباحث نظری سعی کردند تا روند تطور اجتماعی را در بستر زمان و مکان تبیین نمایند. از نظر اینان رشد جمعیت به‌عنوان موتور محرکه شکل‌گیری طبقات اجتماعی و یکپارچگی سیاسی و اقتصادی محسوب می‌شود. این دو از اصطلاحاتی برای تبیین سطح پیچیدگی اجتماعی-اقتصادی، همانند سطح گروه خانوادگی، گروه محلی و حکومت‌های منطقه‌ای که در برگزیده جوامع خان سالار و شهری بوده، استفاده کردند (Earle, 1987_1991). المن سرویس ادعا می‌کند این سطح از سازمان‌دهی اجتماعی به منزله نزدیک شدن به آغاز دوران خان‌سالارها می‌باشد. از نظر وی، خان‌سالارها با توسعه ساختارهای سیاسی و اقتصادی در زیست‌بوم‌های مختلفی که مستلزم تخصصی سازی نهادهای اقتصادی نظیر نهادهای درگیر در امر تولید محصولات دامی و یا تولیدات کشاورزی بود، تکامل یافتند. افزایش میزان مازاد محصول تنها با مدیریت نخبگان سیاسی که مؤسسات اداری عمومی را هماهنگ

1. The Evolution of Human Societies

می‌کردند یا استراتژی‌های مدیریت منابع یا زمین را تعیین می‌کنند، ایجاد شده است (Service, 1962-1971). آدامز و نیسن با تأکید بر اهمیت روابط برون منطقه‌ای در توسعه سطح پیچیدگی جوامع به اهمیت روابط خارجی در افزایش تکامل اجتماعی توجه نموده و معتقدند افزایش این گونه تعاملات فرهنگی در نهایت منجر به افزایش سطح پیچیدگی اجتماعی-اقتصادی جوامع می‌شود (Adams, 1960; Adams & Nissen, 1972). تیموتی ارله، با به‌کارگیری اصطلاح "جوامع حاکم‌نشین" برای جوامع پیچیده و یا سلسله مراتبی، آن‌ها را به دو دسته حاکم‌نشینان ساده و حاکم‌نشینان پیچیده تقسیم نموده و معتقد است که در جوامع حاکم‌نشین، شخص حاکم و فرمانروا از راه کنترل بر منابع تولید و متمرکز نمودن قدرت تصمیم‌گیری، باعث شکاف طبقاتی و نابرابری‌های اجتماعی در جامعه گردید. این وضعیت در جوامع حاکم‌نشین پیچیده به حداکثر رشد خود می‌رسد (Earle, 1987).

برهم‌کنش‌های فرهنگی بین مناطق مختلف در آسیای جنوب غربی در دوران پیش از تاریخ وجه بسیار ملموسی دارد و اثرات چنین برهم‌کنش‌هایی را در مناطق مختلف ایران و بین‌النهرین و در فرهنگ‌هایی چون فرهنگ چشمه‌علی/سیلک، حسونا و حلف می‌توان دید و در این زمینه مدل‌های متفاوتی از چگونگی نخستین خان سالارها در طی هزاره پنجم ق.م ارائه شد. در جریان این برهم‌کنش‌ها، شبکه‌های تجاری، سازوکارهای تبادل مواد خام و دست‌ساخته‌ها و ارتباطات برون منطقه‌ای پدیدار شد؛ زمینه‌های جابه‌جایی افراد جوامع و انتقال اندیشه‌ها فراهم گشت؛ ارکان سیاست و نهادهای مرکزی شکل گرفت؛ و پیچیدگی‌های اقتصادی-اجتماعی و تخصص‌پذیری به وجود آمد (Zeder, Wright & Johnson, 1975; Brumfiel & Earle, 1987). مناطق در فلات ایران نقش مهم و پویایی در فرایند تحولات هزاره پنجم و چهارم ق.م در آسیای جنوب غربی ایفا نموده که ابعاد آن در مناطق مختلف همگن نبوده است (Lamberg-Kohl, 1978). در اواخر هزاره پنجم پ.م. در برخی استقرارهای جنوب غرب ایران و مرکز فلات ایران تغییراتی در سطوح اجتماعی و اقتصادی شامل تخصصی شدن فنون در قالب فضاهای تخصصی صنعتی و مسکونی و توسعه فن مدیریت اداری برای سازمان‌دهی کالا، فراهم‌شده که در نهایت در اواخر هزاره چهارم پ.م. منجر به شکل‌گیری حکومت‌های نخستین در برخی از این حوزه‌ها می‌شود (Wright, Alizadeh, & Johnson, 2016). فرانک هول شواهد پیچیدگی اجتماعی جوامع خان‌سالارها در شوش را بررسی کرده است. او معتقد است رشد پیچیدگی اجتماعی در جامعه شوش در هزاره پنجم ق.م در ارتباط با توسعه نهادهای مذهبی بوده و جامعه شوش با ساختار اجتماعی برابر را به جامعه قشربندی شده توسعه می‌دهد (هول، ۱۳۸۱). فاضلی با تحلیل ساختارهای اجتماعی و سیاسی جوامع مرکز فلات ایران معتقد است، پیچیدگی حاصل از توسعه ساختارهای سیاسی و اجتماعی و شبکه تبادلات فرهنگی برون منطقه‌ای در هزاره پنجم پ.م. در زمان فرهنگ چشمه‌علی (۴۳۰۰-۵۵۰۰ ق.م) شکل گرفته و گسترش یافته و در دوره مس و سنگ انتقالی شاهد هستیم که جوامع با ساختارهای اجتماعی برابر و قبیله‌ای مرکز فلات ایران مرحله‌ای از تکامل اجتماعی را طی کرده‌اند و به شکل جوامع رتبه‌ای درآمدند (Fazeli, 2001; Wong et al, 2010). از این رو، برای درک سطوح گسترش اجتماعی و اقتصادی جوامع اواخر هزاره پنجم و اوایل هزاره چهارم ق.م در ایران لازم است که عوامل مؤثر در توسعه فزاینده پیچیدگی‌های اجتماعی را در چهارچوب‌های نظری در نظر بگیریم.

جنوب غرب ایران یکی از شاخص‌ترین مناطق فرهنگی ایران است که چگونگی سطح پیچیدگی اجتماعی و اقتصادی جوامع پیش از تاریخ را در هزاره پنجم ق.م نشان می‌دهد. پژوهش‌های انجام‌شده به‌ویژه مطالعات عباس مقدم در چند سال اخیر در چگا سفلا (مقدم، ۱۳۹۷؛ Moghaddam, 2013) نشان‌دهنده توسعه اجتماعی و سیاسی و تعاملات فرهنگی جوامع پیش از تاریخ در این دوره است و به ما می‌گوید که مناطق دیگری هم پای شوش به‌عنوان مراکز بزرگ منطقه‌ای در سوزیانای بزرگ ظهور و بروز پیدا کرده‌اند. مرکز فلات ایران نیز یکی دیگر از مناطقی است که سعی شد تا مدلی از پیچیدگی‌های اجتماعی در طی هزاره پنجم ارائه گردد (Fazeli & Matthews, 2004; Moghimi & Fazeli, 2015).

کاوش‌های باستان‌شناختی در برخی محوطه‌های شاخص نظیر تپه چشمه‌علی، تپه پردیس، تپه قبرستان، تپه ازبکی و قره‌تپه قمرود در حوزه شمال مرکز فلات ایران، زمینه پژوهش درباره چگونگی تحولات عصر مس و سنگ قدیم را فراهم نموده‌اند؛ علاوه بر این، پژوهش‌های مستقل و هدفمند اخیر در حاشیه‌های شمال غربی مرکز فلات خاصه استان‌های کردستان و زنجان، باعث گردیده که درک کافی و مناسبی از تحولات اواخر هزاره پنجم ق.م نسبت به مناطق فلات ایران و به دنبال آن، فرصت مطلوبی برای انجام تحقیقات تطبیقی و مطالعه برهم‌کنش‌های فرهنگی با مناطق پیرامونی داشته باشیم.

در ربع آخر هزاره پنجم ق.م، شاهد برخورد‌ها و تماس‌های فرهنگی بین مناطق شمالی و مرکزی زاگرس با شمال فلات مرکزی از یک سو و از سویی دیگر در محوطه‌هایی همانند قمرود، سفال‌هایی مشابه سفال‌های شاخص جنوب غرب ایران و فارس مشاهده می‌شود. شاخصه این تماس‌ها با زاگرس مرکزی سفال آلویی/گودین VII؛ و با منطقه جنوب غرب ایران سفال نخودی منقوش شوشان جدید است. سفال‌های آلویی نخستین بار در کاوش تپه قبرستان شناسایی شده و مجیدزاده اصطلاح آلویی را برای نامیدن آن برگزیده است که ظاهراً منشأ آن به احتمال قوی دوره گودین VII در زاگرس مرکزی است. این سفال در برخی محوطه‌های شاخص کاوش شده در محوطه‌های باستانی که به پای کوه‌های البرز جنوبی نزدیک بوده همچون تپه قبرستان (Majidzadeh 1978, 1979, 1981, 2008)، تپه ازبکی (مجیدزاده، ۱۳۸۹-۱۳۷۸) و تپه پردیس (فاضلی و دیگران، ۱۳۸۵) شناسایی شده است. از طرفی دیگر کاوش در محوطه باستانی تپه قمرود که در آن سفال‌های نوع باکونی در آن به دست آمده برای باستان‌شناسان بسیار آموزنده بود تا مرکز فلات ایران را با زاویه نو در طی هزاره پنجم ق.م ببینند که خود نشانگر تحولات شگرفی در شکل‌گیری نطفه‌های پیچیدگی فرهنگی در ایران در گام‌های نخستین داشت. بدین منظور در ادامه مرکز فلات ایران را با رویکرد این چینی مورد مطالعه قرار خواهیم داد.

۴. باستان‌شناسی هزاره پنجم ق.م مرکز فلات ایران

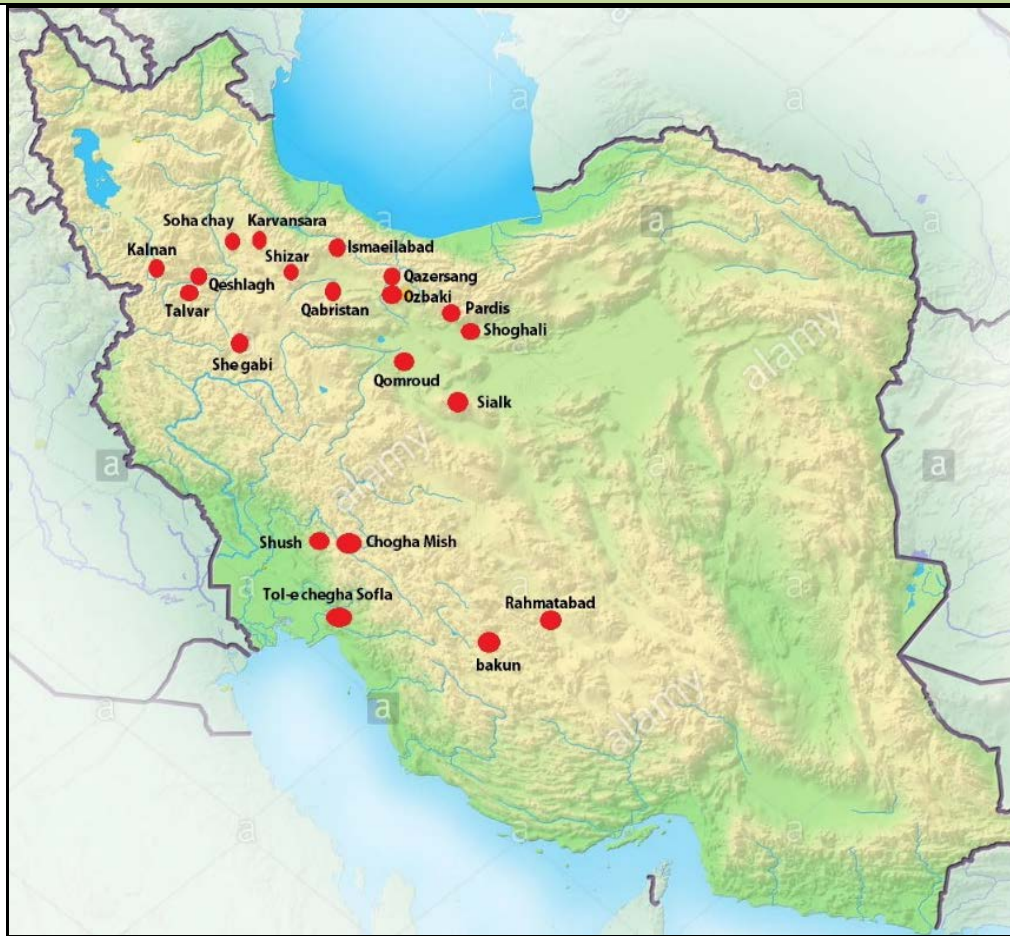
مرکز فلات ایران منطقه وسیعی با میانگین ارتفاع ۱۳۰۰ متر از سطح دریا است که از شمال به رشته‌کوه البرز، از غرب به رشته‌کوه زاگرس و از شرق به کوه‌های شرق ایران و از جنوب دربرگیرنده بیابان‌های گرم و خشک دشت لوت و دشت کویر است (بدیعی، ۱۳۷۳: ۹۳). این منطقه، از راه گردنه شمشیر بر واقع در شمال شرق بسطام تمامی دشت گرگان و بخش‌های جنوبی ترکمنستان را نیز شامل می‌شود (ملک شه‌میرزادی، ۱۳۸۲: ۳۱۷). دشت‌های متعددی در جبهه جنوبی البرز محصور شده‌اند که هر کدام از آن‌ها در بستر زیست‌بوم-

های فرهنگی به اعتدالی اجتماعی و سیاسی در طی هزارهای پیش از تاریخ رسیده‌اند که از مهم‌ترین دشت‌ها، می‌توان به دشت تهران، قزوین و کاشان اشاره کرد. دشت قزوین با وسعت ۴۴۳۰۰۰ هکتار در گوشه شمال غربی مرکز فلات ایران قرار دارد و از طرف شمال به دامنه‌های جنوبی کوه‌های البرز، از غرب به ارتفاعات موازی چرگر و از جنوب به ارتفاعات رامند محدود می‌گردد. این دشت، از سمت شرق باز و به دشت ساوجبلاغ در محدوده تهران منتهی می‌شود و با استفاده از گذرگاه‌های طبیعی منجیل و کرج به سواحل دریای خزر و از سمت جنوب و جنوب غربی از طریق دو گذرگاه در امتداد طول ابررود به قزوین، زنجان و همدان متصل می‌شود. دشت قزوین در جهت جنوب شرقی بدون هیچ‌گونه عارضه طبیعی با کویر مرکزی ایران ارتباط دارد (ورجواند، ۱۳۷۷: ۳).

منابع و ظرفیت‌های طبیعی و زیست‌محیطی که از مهم‌ترین چشم‌اندازهای مرکز فلات ایران به شمار می‌آیند، به احتمال زیاد در دوره‌های پیش از تاریخی نیز در چگونگی زیستگاه‌ها و استقرارها، تکوین و توسعه جوامع انسانی و روابط درون و برون منطقه‌ای تأثیرگذار بوده است. بررسی سطح برهم‌کنش‌های درون و برون منطقه‌ای با حوزه‌های فرهنگی مناطق همجوار که رابطه مستقیمی با گاهنگاری نسبی محوطه‌های پیش از تاریخی دارد نشان می‌دهد که دشت قزوین با توجه به قرارگیری در دامنه‌های جنوبی البرز، گذرگاه ارتباطی مناسبی بین حوزه‌های فرهنگی شمال غربی، غرب و بخش‌های شرقی زاگرس مرکزی ایران بوده است و بستر مناسبی برای توسعه جوامع انسانی در فرایندی بومی و محلی در این منطقه ایجاد نموده است. علاوه بر این، مرکز و حاشیه غربی مرکز فلات ایران قابلیت‌های بالایی در خصوص وجود معادن باستانی دارند. دشت قزوین نیز به استثنای بخشی از قسمت شرقی که به دشت کرج و سمت جنوب شرقی که به کویر مرکزی ایران ارتباط پیدا می‌کند، در سایر جهات توسط ارتفاعاتی محصور می‌گردد که از نظر زمین‌شناسی در ارتباط با پدیده‌های زمین‌ساختی البرز مرکزی و البرز غربی است و از این روی ذخایر معدنی البرز مرکزی و کوه‌های جنوبی دشت قزوین سهم بزرگی در تغذیه دشت قزوین از نظر مواد معدنی فلزی و غیرفلزی در دوران پیش از تاریخ تاکنون داشته‌اند (درویش‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۵۶).

دوره مس و سنگ، مرحله تکاملی است در پیشرفت‌های فنی پس از دوره نوسنگی است که از اواسط هزاره پنجم تا اواخر هزاره چهارم ق.م را شامل می‌شود و عمدتاً بر اساس شاخص‌ها و تحولات فناورانه تبیین گردیده و در مناطق گوناگون فلات ایران با نسبت‌های مختلف گسترش یافته است (عباس‌نژاد و فاضلی، ۱۳۹۴: ۴۸). در این دوره تغییرات مهمی چون استقرار دائم، کشاورزی و دامداری سازمان‌یافته، پیشرفت‌های اقتصادی و توسعه‌ی شبکه‌های تجاری، تخصص‌پذیری فن نظیر تولید تخصصی سفال، فلز و ابزارهای سنگی و به طور کلی گذر از ساختارهای ساده اجتماعی عصر نوسنگی به پیچیدگی‌های اجتماعی و فرهنگی رسیده است (Matthews, 2004 and Fazeli, 2004) بحث سفال موسوم به آلویی در گاهنگاری مرکز فلات ایران و تحلیل پیامدهای پدیدار شدن آن در دوره مس و سنگ قدیم، از جمله مستندات مهم باستان‌شناختی است که در راستای تبیین و تحلیل و برهم‌کنش‌های فرهنگی مرکز فلات ایران بکار می‌رود. از این رو، ضروری است که بر فرایند بروز و گسترش این سفال که شواهد آن در مناطق وسیعی از مرکز، غرب و بخش‌های شمال غرب مرکز فلات ایران و بخش‌های شرقی زاگرس مرکزی به دست آمده، مروری به عمل آوریم.

برای شناخت سطح برهمکنش‌های فرهنگی بخشی از ساکنان مرکز فلات ایران با زاگرس مرکزی ضروری است به پدیده سفالی خاصی بنام «سفال آلویی» در مرکز فلات ایران اشاره کنیم. برای نخستین بار، یوسف مجیدزاده در زمان کاوش‌های تپه قبرستان دشت قزوین (مجیدزاده، ۱۳۸۹: ۳۵؛ Majidzadeh, 2008) به سفال آلویی برخورد کرد. مجیدزاده گونه سفال آلویی را مدرکی مبنی بر گسست فرهنگ‌های پیش از تاریخی در منطقه انگاشت و فرضیه مهاجرت و ورود اقوام جدید را به مرکز فلات ایران و به‌ویژه بخش‌های غربی آن مطرح کرد (Majidzadeh, 1981: 161). وی همچنین به شباهت‌های میان فرهنگ سفال آلویی و سفال دالما و گودین VII اشاره می‌کند. سفال آلویی IC را از لحاظ سبک و تزئین افزوده به مانند سفال گودین VII و تا حدودی سفال دالما دانسته است. از آنجا که آغاز فرهنگ دالما با توجه به نظر هم‌لین به ۵۰۰۰ ق.م. اشاره دارد؛ سفال دالما را هم‌زمان با مرحله میانی سفال آلویی قبرستان قرار داده است (Majidzadeh, 2008: 33). پس از دهه ۱۹۶۰ میلادی، به دنبال رویکردهای باستان‌شناسی نوین و بروز واکنش‌های علمی نسبت به ایده‌های انتشارگرایانه اولیه، موضوعاتی چون مهاجرت در مطالعات باستان‌شناسی کم‌رنگ شدند و رفته‌رفته، مباحثی چون برهم‌کنش‌های فرهنگی و اجتماعی بیشتر مورد توجه قرار گرفتند. از این رو، دیدگاه‌های مجیدزاده در رابطه با سفال آلویی نیز مورد انتقاد قرار گرفت و فاضلی از جمله کسانی بود که به مخالفت با تئوری مجیدزاده در رابطه با سفال آلویی پرداخت. وی ظهور سفال‌های نوع آلویی را یکی از نوآوری‌هایی در فن سفالگری دشت قزوین در ۴۲۰۰-۴۰۰۰ ق.م دانسته و به‌علاوه تداومی منطقی در سفالگری دشت قزوین از دوره نوسنگی جدید تا اواخر مس و سنگ جدید قائل است (فاضلی، ۱۳۹۰؛ Fazeli et al, 2005). بر اساس ارزیابی‌های جدید انجام‌شده و مطالعه مواد و شواهد به دست آمده از بررسی‌ها و کاوش‌های جدید باستان‌شناسی در مناطق واقع در شرق کردستان تا حاشیه مرکز فلات ایران، مشخص گردید که رابطه‌ای بین ترک سکونت‌گاه‌ها در استقرارهای مربوط به دوره سیلک II در مرکز فلات با ظهور سفال آلویی وجود ندارد و تاکنون مدارکی از درگیری یا ترک اجباری استقرارها در محوطه‌های ترک شده چون زاغه، سیلک، یان‌تپه ازبکی و چشمه‌علی در دست نیست. از طرفی، این موضوع با هم‌زمانی استقرارهای فرهنگ آلویی با محوطه‌های فرهنگ سیلک III₃ تشدید می‌شود. در محدوده مورد پژوهش ما (گستره‌ای دشت ورامین و قم تا شرق استان کردستان و استان زنجان) (تصویر ۱)، در محوطه‌هایی چون تپه پردیس، ازبکی، قبرستان، سه‌چای و تپه کاروانسرا، مواد فرهنگی و سفال‌های مشابه گونه سفال سیلک III₁₋₃ در کنار سفال‌های آلویی مشاهده شده است؛

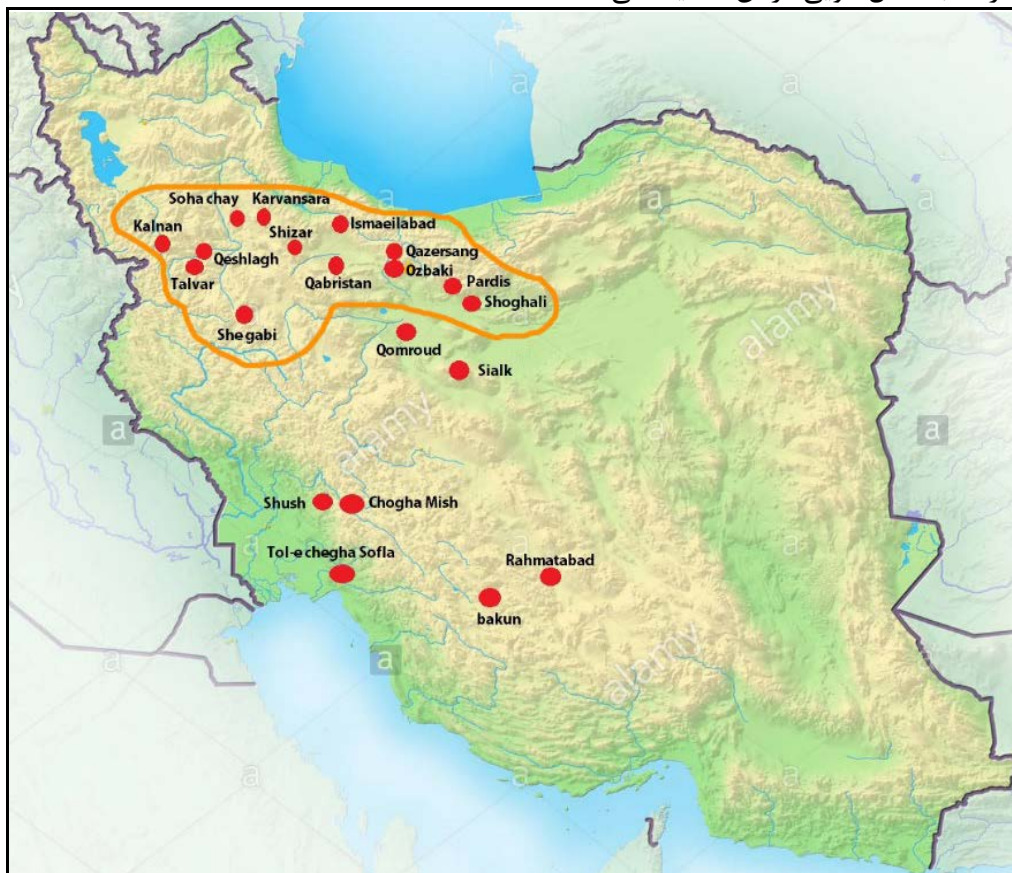
تصویر ۱: نقشه جغرافیایی محوطه‌های مطالعه شده (نگارندگان، ۱۳۹۸)

Figure 1: Map of the sites mentioned in the text (Authors, 1398)

سفال‌های آلویی محوطه‌های تپه پردیس، ازبکی، شیزر، اسماعیل‌آباد، قبرستان، سه‌چای و کاروانسرا نه تنها از لحاظ فرم ظروف، سبک‌شناختی در نقش‌مایه‌ها و الگوهای طرح نقوش هیچ پیوستگی را با دوره چشمه‌علی ندارند بلکه حتی از لحاظ فناوری ساخت نیز کاملاً متفاوت هستند. از این رو، هرچند باید پذیرفت که ممکن است برخی شباهت‌های محدود ظاهری در سفال این دو دوره دیده شود، ولی وجود تفاوت‌های اساسی کاملاً روشن و مشخص است؛ بنابراین سفال آلویی را باید سفال یک فرهنگ جدید در منطقه به حساب آورد که در بخش‌هایی از مرکز فلات گسترده شده است. به نظر می‌رسد از ۵۵۰۰ ق.م شاهد حضور فرهنگ‌های غنی با ویژگی‌های مستقل در هر یک از مناطق فلات مرکزی، زاگرس مرکزی، شمال غرب ایران و مناطق جغرافیایی زنجان و کردستان هستیم. علاوه بر آن، وجود برخی از سبک‌های سفالی چون آلویی و دالما که حوزه نفوذ آن‌ها از بخش‌هایی از حاشیه غربی مرکز فلات ایران تا کنگاور و نهاوند و در مورد سفال دالما حتی در عمق زاگرس مرکزی نیز قابل پیگیری است، زمینه‌ساز ارتباط و تعاملات فرهنگی میان این مناطق شده است. سنت سفال دالما در زاگرس مرکزی بر اساس جدیدترین تاریخ‌های مطلق به دست آمده از کاوش تپه نادعلی بیگ قدمتی در حدود ۵۰۰۰ ق.م دارد (بحرانی‌پور، ۱۳۹۷). تپه نادعلی بیگ در جنوب غرب شهر سنقر در استان کرمانشاه واقع شده است و بر اساس کاوش‌های باستان‌شناختی، یک استقرار تک دوره‌ای مربوط به دوره مس و سنگ میانی و مرحله فرهنگی موسوم به دالماس که قدمتی بین ۵۰۰۰ تا ۴۷۰۰ ق.م

دارد. استقرار در این محوطه به طور پیوسته و بدون هیچ‌گونه گسست فرهنگی در توالی استقراری می‌باشد. تپه نادعلی بیگ از آن جهت که نخستین تاریخ‌های مطلق دوره دالما در زاگرس مرکزی را ارائه کرده است، قابل توجه است (بحرانی‌پور، ۱۳۹۷). این سنت سفالی در شمال غرب بر اساس جدیدترین گاه‌شناسی پیش از تاریخ (Abedi et al, 2015:332)، قدمتی برابر ۵۰۰۰ ق.م دارد. گستره سبک سفالی دالما (گودین X) با استناد به نظرات ویت و دایسون (Voigt & Dyson, 1992:160) و مطالعات اخیر (بلمکی، ۱۳۹۲: ۷۶) مشتمل بر کردستان امروزی، شمال و شرق الوند، نهاوند، خاوه و دره‌های کاکاوندی است؛ سفال‌هایی با دسته شاخی، سفال فشاری و سینی پوست‌کنی که از شاخصه‌های سنت سفالی دالما هستند، در مجموعه‌های دالما از تپه‌های دالما، گودین و سه‌گابی به دست آمده‌اند (Young, 1967-Young & Levine, 1974). سفال‌های ساده با پوشش گلی قرمز ساده نوع دالما نیز پس از دوره گودین X، در دوره گودین IX و VII استمرار داشته است (Voigt & Dyson, 1992:160- Young & Levine, 1974:71) و پس از دوره سه‌گابی، بار دیگر تحت عنوان گودین VII تمامی گستره دشت‌های همدان، شرق زاگرس مرکزی، کردستان، کریدور زنجان و بخش‌هایی از غرب فلات مرکزی (تحت عنوان سفال آلبویی) را در برمی‌گیرد (خسروی و دیگران، ۱۳۹۱). با این توصیف و با توجه به حضور انواع سفال‌های مس و سنگ جدید مرکز فلات ایران در محوطه‌های شرقی زاگرس مرکزی و پیشینه تعاملات در دوره نوسنگی، احتمال یک رابطه بینابینی میان شرق زاگرس مرکزی و غرب فلات مرکزی در دوره مس و سنگ میانی و قدیم دور از ذهن نیست؛ اما مسئله مهم تطابق تاریخ‌های ارائه‌شده با شواهد و مدارک باستان‌شناختی به دست آمده است. در سال‌های اخیر، کاوش در تپه قشلاق تالوار روشن نمود که تپه قشلاق با قدمتی از حدود ۵۵۰۰ - ۳۶۰۰ ق.م، شواهدی قدیمی‌تر از خود محوطه دالما را برای این دوره فرهنگی ارائه کرده و فاقد وقفه بین نوسنگی جدید و دوره دالمای جنوب دریاچه ارومیه است (مترجم و شریفی، ۱۳۹۷: ۹۸). چنانچه تاریخ ارائه‌شده برای تپه قشلاق که به روش ترمولومینسانس است را بپذیریم؛ آنگاه باید عنوان کنیم که تاکنون هیچ محوطه دالمایی در حوزه دریاچه ارومیه قدمتی فراتر از قدمت تقریبی ۵۰۰۰ ق.م را ارائه نکرده (Abedi, 2015:330)؛ و لایه‌های مشابه زیرحوزه حاشیه‌ای شرق زاگرس مرکزی نیز به حدود ۴۲۰۰ ق.م نسبت داده شده‌اند (Henrickson, 1985:fig.21). عابدی در گاه‌شناسی پیش از تاریخ شمال غرب ایران، با استناد به یافته‌های جدید کول تپه جلفا و دوه گز خوی در شمال دریاچه ارومیه، اقدام به تعریف مرحله گذار از نوسنگی جدید حاجی‌فیروز به مس و سنگ قدیم دالما می‌کند که به لحاظ سبک‌شناختی حد میانه سفال دو دوره محسوب می‌شود (Abedi et al, 2015:332, table.2). جالب آن‌که سفال شمال ارومیه در عین شباهت‌های کلی با سنت سفالگری دالما، تمایزات قابل توجهی نیز با سفال دالمای کردستان و جنوب دریاچه ارومیه دارد که به هیچ وجه قابل چشم‌پوشی نیست (Ibid, fig.5,9). نخست تزئینات سفال‌های دالمای شمال ارومیه بیش از آن‌که شبیه سفال محوطه دالما باشد، شبیه تزئینات حاجی‌فیروز است. دوم این‌که، تزئینات سفال دالمای شمال ارومیه فقط با استفاده از رنگ سیاه و بر روی زمینه قرمز رنگ اجرا شده؛ و سوم آن‌که، تزئینات دالمای شمال ارومیه، برخلاف خطوط پهن و پرکننده دالمای جنوب (تپه دالما و تپه قشلاق تالوار) که فضای خالی اندکی بر روی ظرف باقی می‌گذارند، با خطوطی ظریف و نازک و با انبوهی از فضاهای خالی تزئین می‌شود که بیشتر شبیه سفال‌های نقش هندسی سیلک II است تا سفال دوره دالمای جنوب ارومیه. اگرچه حتی شباهت سفال دوره گذار آن منطقه با سفال حاجی‌فیروز هم کاملاً نسبی است. از این نظر، حتی

می‌توان گفت که سفال حاجی‌فیروز، به دلیل وجود عناصر تکرارشونده‌ای نظیر زنجیره مثلث‌های توپر که جزو ویژگی‌های سفال دالمایی تپه دالما و تپه قشلاق است، بیش از آن‌که شباهتی با دالمای شمال داشته باشد، مشابه و مرتبط با دالمای جنوب است. در شرایطی که چنین ویژگی‌هایی، می‌توانند معیار مهمی برای تشخیص فرایند تعاملات بین منطقه‌ای باشند و با توجه به عدم همگونی سفال شمال و جنوب دریاچه ارومیه در دوره دالما و مشابهت سفال جنوب دریاچه ارومیه به سفال تپه قشلاق، حداقل، سخن گفتن از حوزه دریاچه ارومیه به عنوان منشأ سفال دالما بسیار تردیدآمیز است و در نتیجه سفال دالما احتمال منشأیی جنوبی‌تر دارد و به نظر نگارندگان منشأ فرهنگ دالما احتمالاً در زاگرس شمالی و یا زاگرس مرکزی نهفته است. اگرچه این فقط یک احتمال است؛ لیکن نباید فراموش کرد که گسترش فرهنگ دالما به سمت فلات مرکزی، در قالب سفال آلبویی، از آن حمایت می‌کند.

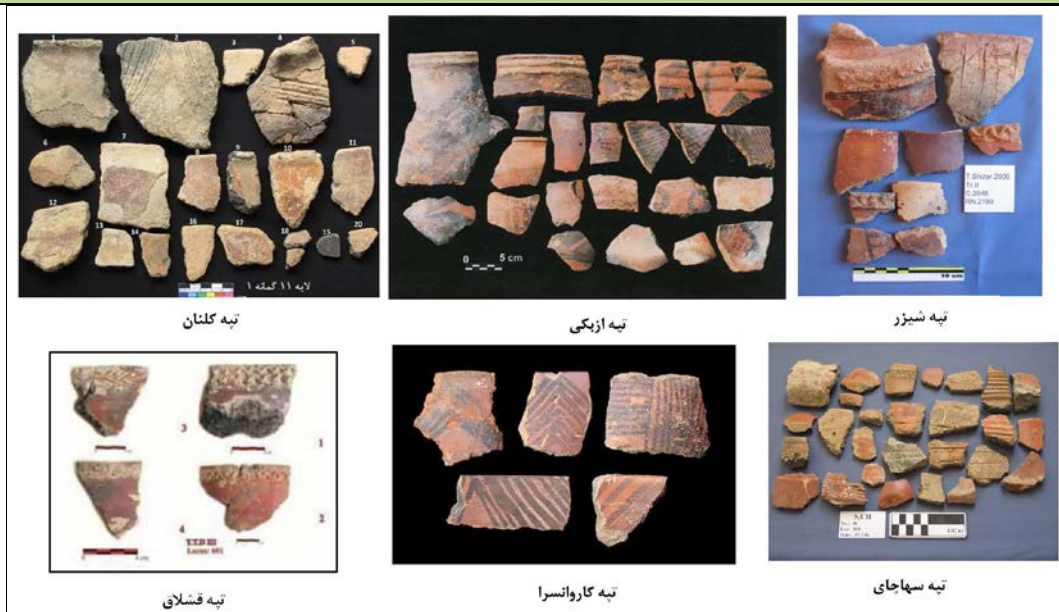

تصویر ۲: نقشه استقرارهای شناسایی شده با سفال آلبویی (نگارندگان، ۱۳۹۸)

Figure 2: Map of settlements identified with Plum pottery (Authors, 1398)

چراکه، تاریخ‌گذاری دوره دوم سفال آلبویی مارال تپه ازبکی به ۴۲۴۹ تا ۳۹۶۶ ق.م بازمی‌گردد؛ که با توجه به باقی ماندن شش لایه قدیمی‌تر تاریخ‌گذاری نشده می‌توان قدمتی فراتر از این را برای سفال آلبویی دشت قزوین متصور شد (مجیدزاده، ۱۳۹۱: ۱۴۹). همچنین لایه‌های مشابه دالمای آذربایجان در زیر حوزه حاشیه‌ای شرق زاگرس مرکزی (کنگاور و نهاوند) در حدود ۴۲۰۰ ق.م تاریخ‌گذاری شده‌اند (Young & Levine, 1974). سفال آلبویی در گستره‌ای از دشت ورامین در شرق مرکز فلات ایران تا تپه قبرستان، تپه شیزر، تپه اسماعیل‌آباد در دشت قزوین و تپه ازبکی و تپه گازرسنگ در غرب و تپه سه‌چای، تپه کاروانسرا، تپه قشلاق،

تل ۱۱ تالوار و تپه کلنان در بخش شمال غربی مرکز فلات ایران به دست آمده است که پراکنش نسبتاً گسترده‌ای از این نوع سفال است (تصویر ۲). در سراسر این حوزه با درصد فراوانی، ساختار، شکل‌شناسی و گونه‌شناسی یکسان مشاهده نگردیده است و در هر یک از محوطه‌ها تأثیراتی را از سنت‌های بومی و سنت‌های رایج دیگر گونه‌های سفالی در این دوره گرفته است. به عنوان مثال، در تپه شغالی که به عنوان سرحد نهایی حوزه نفوذ فرهنگ سفال آلویی در شرق فلات ایران مطرح شده، سفال آلویی در کنار سفال‌های بومی منطقه فلات (سفال سیلک III) به دست آمده است (حصاری و دیگران، ۱۳۸۶: ۱۴۰). سفال‌های آلویی تپه قبرستان و مارال تپه از یکی شباهت زیادی با یکدیگر دارند و از این رو به یک سنت سفالی منسوب شده‌اند. این سفال‌ها خشن با آمیزه آلی، پخت ناکافی، دست‌ساز و خمیره در طیف قرمز تیره و روشن و پوشش گلی غلیظ به رنگ قرمز مایل به قوه‌ای و قرمز مایل به کبود، ارغوانی مایل به گوجه‌ای و آلویی داشتند. سفال‌های آلویی عموماً ساده هستند و نمونه‌های منقوش اکثراً دارای نقش‌مایه کنده و یا افزوده طنابی زیر لبه ظرف و یا نقوش هندسی به صورت نوارهای پهن نازک زیر لبه، نقش زیگزاگ، جناغی، مثلث‌های واژگون آویزان در داخل ظرف بودند (Majidzadeh, 2008؛ مجیدزاده، ۱۳۸۹). سفال‌های آلویی تپه کاروانسرا، از لحاظ فرم ظروف، خمیره، پوشش، ساخت، پخت و تزیینات قابل مقایسه با سفال آلویی در تپه قبرستان و سهاچای می‌باشند (خسروی، ۱۳۹۴). در تپه شیزر (ولی‌پور، ۱۳۸۵) و گازرسنگ (مومنی و صادقی، ۱۳۹۳: ۴۰۸) علاوه بر نقوش هندسی، کنده و افزوده، سفال‌های آلویی دارای نقش‌مایه گیاهی بودند و در برخی قطعات دسته‌ای افزوده با نقش نیشگونی بر روی بدنه قرار داشته است. در تپه کلنان نیز چنین دسته‌هایی بر روی سفال‌های آلویی مشاهده شده است (موجشی و دیگران، ۱۳۹۰). در تپه کلنان و تپه قشلاق و نیز در دوره II مارال تپه از یکی (مجیدزاده، ۱۳۸۹: ۳۷)، ظروف با دسته افزوده به صورت شاخ حیوانی، شاخص دوره دالما، به دست آمده است. لازم به ذکر است که دسته افزوده با نقش نیشگونی شاخص دوره گودین VII است (Young, -Young & Levine, 1974:14) Levine & Young, 1969:3-13) و به وفور از طبقه III تپه قشلاق (شریفی، ۱۳۹۴: ۱۱۵)، تپه سه‌گابی (Levine & Young, 1986: No.2,3 fig.16, p:34)، تپه قبرستان (Majidzadeh, 2008:236) و تپه کلنان (ساعد موجشی، ۱۳۹۰: ۱۱۱) به دست آمده است. سفال‌های آلویی در تپه سهاچای و تپه قشلاق برخلاف نمونه‌های قبل دارای دو پوشش گلی بودند که پوشش زیرین به رنگ کرم و دیگری به رنگ قرمز بوده است (رحیمی سرخنی، ۱۳۸۷؛ شریفی، ۱۳۹۴). در تپه قشلاق نقوش افزوده طنابی برخلاف تپه قبرستان که به صورت یک ردیفه در زیر لبه ظرف اجرا شده بود، به صورت دو و یا سه ردیفه بود (شریفی، ۱۳۹۴) (تصویر ۳).

تصویر ۳: نمونه قطعات سفال آلویی در محوطه‌های هزاره پنجم ق.م (نگارندگان، ۱۳۹۸)

Figure 3: Distribution of plum pottery in the settlements of the fifth millennium BC (Authors, 1398)

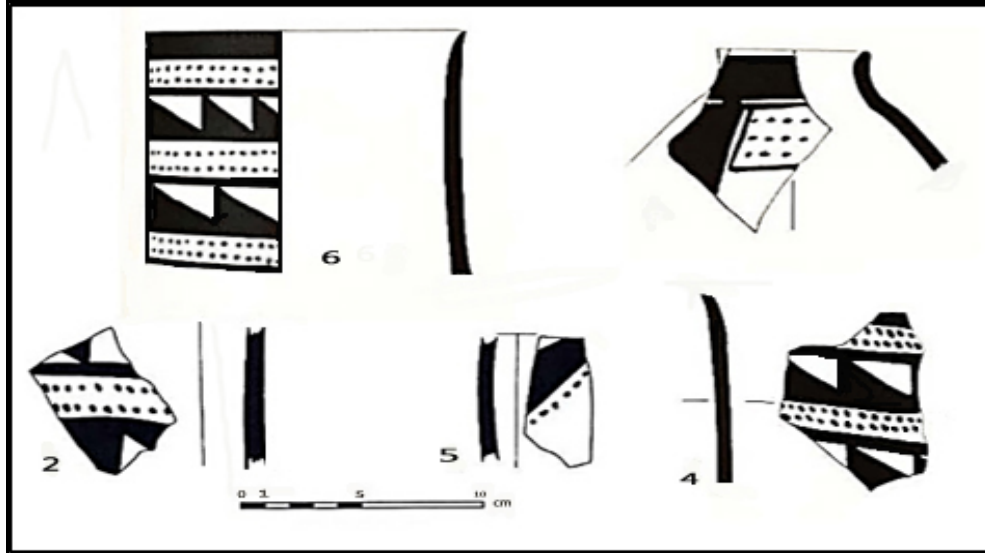
همان‌طور که گفته شد، سفال آلویی با تغییراتی که ناشی از تأثیرات سنت‌های بومی سفال بود در مراکز مختلف تولید شده است. نکته قابل توجه در این میان منشأ و زمان پراکنش سفال آلویی در بخش‌های مختلف فلات ایران است. تا بدین جا مشخص گردیده است که فراوانی سفال‌های آلویی در تپه قبرستان، مارال تپه ازبکی، گویای تولید محلی و منطقه‌ای سفال است و غیرمنطقی است که بپذیریم این سفال در منطقه دیگر تولید شده باشد و احتمالاً فناوری تولید سفال و یا ایده ساخت چنین سفالی توسط سفالگر منتقل شده است؛ اما در مورد منشأ این سفال باید عنوان نمود که با توجه به شباهت سفال آلویی با گونه سفال با پوشش گلی غلیظ قرمز دالما و گسترش سبک سفال دالما (گودین X) به زاگرس مرکزی تحت عنوان «سفال گودین VII» در اواخر هزاره پنجم ق.م (۳۹۵۰-۳۰۵۰ ق.م) (Rothman & Badler, 2011:table 4.1) و سپس گسترش آن تا شرق زاگرس مرکزی، کریدور زنجان و کردستان و بخش‌های غربی مرکز فلات ایران تحت عنوان " سفال آلویی "؛ می‌توان چنین ذکر نمود که گونه سفال با پوشش گلی غلیظ دالما در اواخر هزاره پنجم ق.م در مناطق گسترده‌ای پراکنده شده است. در هر منطقه تحت عناوین متفاوتی نام‌گذاری شده است. در مرکز فلات ایران به سبب رنگ ارغوانی پوشش گلی خارجی «سفال آلویی» نام گرفته است. کارولین هم‌لین در مقاله‌اش راجع به سفال‌های با پوشش گلی غلیظ قرمز تپه دالما می‌نویسد: «رنگ اغلب این گروه از سفال‌ها زرشکی (Maroon) است؛ اما گاهی اوقات به رنگ تیره و اصطلاحاً آلویی درمی‌آیند. تغییر رنگ‌ها و لکه‌های بعدی که روی این نوع سفال دیده می‌شود مربوط به اکسید شدن سفال‌ها در زمان پخت و یا کارکردشان به عنوان ظروف پخت‌وپز است» (Hamlin, 1975:119)؛ بنابراین تفاوت رنگ سفال را نمی‌توان گویای سبک خاص سفال دانست و باید سایر ویژگی‌های فنی سفال را نیز مورد توجه قرار داد. تاریخ‌گذاری دوره دوم سفال آلویی مارال تپه ازبکی، ۴۲۴۹ تا ۳۹۶۶ ق.م، (مجیدزاده، ۱۳۹۱: ۱۴۹) و لایه I تپه قبرستان که تاریخی از ۴۲۰۰ تا ۴۰۰۰ ق.م (Fazeli et al, 2005-فاضلی و دیگران، ۱۳۸۶-فاضلی، ۱۳۸۵: ۸۰) را در برمی‌گیرد، با زمان گسترش سفال دالما (گودین VII) به مرکز فلات ایران قابل انطباق است؛ بنابراین سفال آلویی، گونه‌ای از سفال دالمای جنوب دریاچه ارومیه و تالوار است که در اواخر هزاره پنجم ق.م تحت عنوان سفال گودین VII در پهنه‌ای از

شرق زاگرس مرکزی تا غرب مرکز فلات ایران گسترش یافته است. نظر به داده‌های موجود باستان‌شناختی، دشت قزوین به سبب موقعیت استراتژیکی همواره در ارتباط با مناطق پیرامونی بوده و از این رو می‌توانسته به عنوان بخشی از چارچوب گسترده شبکه تعاملات فرهنگی و ارتباط‌های اجتماعی به شمار رود. در اواخر هزاره پنجم ق.م شواهد باستان‌شناختی چون سفال آلویی نشانگر تعاملات فرهنگی این منطقه با مناطق پیرامونی بوده است، تعاملاتی که به واسطه حضور گروه‌های کوچرو و مبادله کالا به‌ویژه فلز مس در دشت قزوین و مناطق پیرامونی شکل گرفته است. دشت قزوین علاوه بر قابلیت کشاورزی و وجود استقرارهای دائم، استقرارهای کوچک فصلی چون اسماعیل‌آباد (فاضلی و آجورلو، ۱۳۸۵) و تپه شیزر (ولی‌پور، ۱۳۸۵) را در خود جای داده است که با توجه به قرارگیری آن‌ها بر روی تپه ماهورها شرایط زندگی شبانی را فراهم کرده است؛ همچنین، شواهد فلزکاری کهن در تپه زاغه از فلز طبیعی مس چکش‌کاری (ابزار و اشیای فلزی) و نیز کشف بوتله مسی در محوطه‌هایی مانند تپه ازبکی و تپه چشمه‌علی و کارگاه‌های فلزگری و ابزارها و ملزومات کارگاهی در تپه قبرستان مدارک جالب توجهی به شمار می‌روند (Matthews & Fazeli, 2004) که مرکز فلات ایران به‌ویژه حوزه دشت قزوین را به عنوان کانون یکی از مهم‌ترین و قدیم‌ترین فعالیت‌های صنعتی انسان در زمینه ذوب و استحاله سنگ مس و ریخته‌گری آن معرفی نموده است (ب ن: نظافتی ۱۳۸۳، مومن‌زاده ۱۳۸۵). این مسئله به همراه وجود یافته‌هایی در ارتباط با فلزگری در تپه‌های این حوزه چون تپه قشلاق، تپه کلنان، تپه کاروانسرا و تپه سه‌چای نشان می‌دهد که به احتمال در این منطقه نیز شواهد و آثاری از کانسارهای مس وجود داشته که توانسته گروه‌های انسانی را به خود جلب کند. در نتیجه شواهد کنونی به ویژه نزدیکی و دسترسی به منابع مس در دشت قزوین و نواحی مرتفع حاشیه غربی مرکز فلات ایران و وجود ابزار، اشیای و قالب‌های ریخته‌گری در بیشتر استقرارهای حاوی سفال آلویی چون تپه قبرستان، مارال تپه ازبکی، تپه گودین، تپه قشلاق و تپه کاروانسرا که شاهد انکارناپذیری در تأیید وجود فرایند تولید فلز در این محوطه‌ها و نیز در ارتباط با تخصص مردمان آلویی/گودین VII در زمینه فلزگری است؛ این فرضیه را تقویت می‌نماید که به احتمال در اواخر هزاره پنجم ق.م گروهی از اجتماعات ساکن یا متحرک پراکنده در حاشیه مرکز فلات تا مناطق شمالی و مرکزی زاگرس با یکدیگر در ارتباط بوده‌اند و به طور تخصصی به تولید و فرآوری محصولات مسی نیز اشتغال داشته‌اند.

۵. برهم‌کنش‌های فرهنگی مرکز فلات ایران با فارس و شوشان متأخر

برای درک برهم‌کنش‌های فرهنگی داخل فلات ایران، لازم است که نگاهی به مناطقی چون منطقه قمرود داشته باشیم. همان‌طور که اشاره شد، سفال آلویی بیانگر تعاملات فرهنگی فلات ایران با نواحی غرب و شمال غرب است، شناسایی سفال‌های نخودی منقوش نوع شوشان متأخر (۴۷۰۰-۴۴۰۰ ق.م) در نیمه دوم هزاره پنجم ق.م در لایه‌های V-II قره‌تپه قمرود (کابلی، ۱۳۹۴) نیز که هم‌زمان با تحول نطفه جوامع پیچیده در فارس به طور اخص و در جنوب غربی ایران به طور اعم است، نشانگر فرهنگ و ساختارهای اجتماعی مشابه در دو جغرافیای متفاوت است. سفال‌های نخودی ظریف منقوش قره‌تپه قمرود از نظر شکل و نقش در محوطه‌های شناخته‌شده حوزه مرکز فلات ایران ناشناخته هستند و ظاهراً مشابه آن‌ها در منطقه جنوب غرب و جنوب ایران و به‌ویژه در دشت شوشان (Alizadeh, 2008) و محوطه‌های رحمت‌آباد و تل‌گپ (Azizi et al, 2012) به دست آمده است و احتمالاً منشأ این نوع سفال در آن نواحی بوده است. این سفال‌ها عموماً دارای

نقش هندسی مشتمل بر نوارهای پهن، نقش نردبانی و مثلث‌های پیاپی و غالباً پرشده با نقش‌های نقطه‌چین (Dot Motive) است (تصویر ۴) که برای ایجاد نقش روی سفال معمولاً از رنگ قهوه‌ای سوخته، سیاه و در یک مورد از رنگ قرمز، برای نقش‌اندازی استفاده شده است (کابلی، ۱۳۹۴، لوح ۶۶: ۱).

تصویر ۴: نمونه قطعات سفال با نقش نقطه‌ای در قره‌تپه قمرود (کابلی، ۱۳۹۴: الواح ۳۸-۶۸-۹۳-۱۲۰)

Figure 4: Sample of pottery of Dot-Motive in Qara Tepe Qomrud (Kaboli, 2015: Tablets. 38-68-93-120)

سفال شاخص با نقش نقطه‌ای فاز شوشان متأخر ۱ در قره‌تپه قمرود تا آخرین طبقه معماری که به حدود ۴۰۰۰ ق.م تعلق دارد، با کمی تغییر ادامه پیدا می‌کند و به نظر می‌رسد که با قطع رابطه با شوشان هنرمندانی که این‌گونه سفال را تولید می‌کردند در انزوا این سبک سفالی را تا متروک شدن قره‌تپه ادامه داده‌اند. این در حالی است که در خوزستان در دوره شوشان متأخر ۲ (شوش ۱: ۴۴۰۰-۴۰۰۰ ق.م)، سفال نقطه‌ای جای خود را به سفال‌های شاخص شوش ۱ و در دره‌های زاگرس جای خود را به سفال‌های محلی می‌دهد (Alizadeh, 2008)، از سوی دیگر تعامل سفالگران قره‌تپه با جنوب و جنوب غرب را می‌توان در تفاوت بارز سفال‌های سبک سیلک II و اوایل سیلک III استقرار قره‌تپه با دیگر استقرارهای مرکز فلات دانست، بارزترین این تأثیرات در گرامر نقش است؛ کاربرد نوارهای پهن در لبه ظرف و قرینه آن در پایه که شاخص سبک سفالی جنوب غربی ایران و منطقه فارس است، در سفال‌های فاز سیلک II قره‌تپه دیده می‌شود (کابلی، ۱۳۹۴: لوح‌های ۲، ۴، ۶، ۱۲، ۱۵). در حالی که سفال شاخص سیلک II و III در دیگر مناطق یا فاقد نوار تزیینی در لبه ظرف هستند و یا این نوار بسیار نازک است. موارد دیگر کاربرد موتیف‌هایی در تزیین سفال‌های فاز سیلک II قره‌تپه است که به خوشه خرما شباهت دارند (همان، لوح‌های ۸۰، ۹۰ و ۹۸) و یا سه یا چهار ردیف از خطوط موج که از لبه داخلی ظرف منشعب و تا کف ظرف کشیده می‌شوند (همان، لوح‌های ۳۵، ۸۱، ۱۰۳) و یا ترکیبی از مثلث‌هایی که از درون به سه مثلث کوچک و هاشوردار تقسیم شده‌اند (همان، لوح‌های ۱۲، ۸۱، ۱۰۸)؛ همه این عناصر تزیینی متأثر از سنت سفالگری منطقه فارس و جنوب غربی ایران هستند که ترکیب‌شان با نقش‌مایه‌های سفال محلی مرکز فلات سبکی خاص در ناحیه قمرود خلق کرده است که تاکنون در جایی دیگر گزارش نشده است. از آنجایی که سفال‌های نخودی منقوش با نقش نقطه‌ای مرحله شوشان جدید ۱ هیچ پیشینه‌ای در فارس نداشته و احتمالاً به دلیل مهاجرت یا یکجانشین شدن کوچروهایی که قبلاً با این سفال

آشنا شده بودند، در این منطقه به ظهور رسیده است (Alizadeh, 1992: 35-55)؛ در قره‌تپه قمرود، فراوانی اندک سفال‌های نخودی و ترکیب نقش‌مایه‌های سفال‌های نخودی با نقش‌مایه‌های سفال‌های محلی مرکز فلات ایران، ایجاد سبکی خاص در ناحیه قمرود نموده و بیانگر پویایی و روابط بین فرهنگی ساکنان قمرود با منطقه فارس به‌طور اخص و جنوب غرب ایران به‌طور اعم می‌باشد. از طرفی تپه قمرود یک منطقه کلیدی در تجارت فلز در اواخر هزاره پنجم ق.م است و مانند دیگر محوطه‌های شاخص دوره مس و سنگ در مرکز فلات ایران نظیر تپه چشمه‌علی، تپه قبرستان، تپه شیرز و اسماعیل‌آباد، شواهد مهمی در رابطه با فرایندهای فلزگری از کاوش‌های باستان‌شناختی آن به دست آمده (کابلی، ۱۳۹۴) که نشانه‌های روشنی از وجود فعالیت‌های فلزگری در این محوطه است. شواهد فلزکاری کهن در تپه زاغه شامل فلز طبیعی مس چکش‌کاری (ابزار و اشیای فلزی)، کشف بوته‌های منفرد ذوب مس در چشمه‌علی و کشف کارگاه‌های فلزگری و ابزارها و ملزومات کارگاهی در تپه قبرستان، مدارک جالب توجهی به شمار می‌روند که حوزه دشت قزوین را به عنوان کانون یکی از مهم‌ترین و قدیم‌ترین فعالیت‌های صنعتی انسان در زمینه ذوب و استحاله سنگ مس و ریخته‌گری آن معرفی نموده است (Fazeli, 2001- Matthews & Fazeli, 2004). همچنین شواهدی از مهر و اثر مهر در بقایای باستان‌شناختی قره‌تپه قمرود به دست آمده که بازتاب فعالیت‌های مدیریتی و ارتباطات فرامنطقه‌ای ساکنان قره‌تپه است؛ زیرا که نقوش روی مهرها بیشترین شباهت را با مهرهای مناطق فارس و جنوب غرب ایران دارند. به عنوان مثال، نقش اسطوره‌ای و نقش صلیب از نقوش روی مهرهای قره‌تپه قمرود است که مشابه آن تاکنون در مرکز فلات ایران شناسایی نشده است و لذا قابل مقایسه با مهرهای محوطه‌های گیان V، شوش A، باکون A است (حصاری و کابلی، ۱۳۹۴: ۳۰۳). همگی این شواهد گواه بر وجود ارتباطات منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در بین ساکنان قره‌تپه قمرود است که به احتمال متأثر از تجارت فلز مس در این مناطق بوده است. اهمیت فلز مس در اواخر هزاره پنجم ق.م به حدی است که در جنوب غرب ایران نیز شواهدی از مبادله کالا با مناطق دوردست و تملک کالاهای غیربومی نظیر فلز، سنگ مرمر، عقیق و افسیدین برای ابراز تشخص اجتماعی، نمادسازی اغراق‌آمیز برای برخی از طبقات اجتماعی و افت‌وخیزهای مداوم سیاسی در محوطه‌هایی چون شوش، چغامیش و تل چگاسفلی به چشم می‌خورد (مقدم، ۱۳۹۷: ۸). همگی این مدارک گواه بر توسعه اجتماعی و سیاسی جوامع پیش از تاریخ دارد. در تپه چگاسفلی اشیای فلزی به دست آمده، مشابه نمونه اشیای فلزی در محوطه‌های شوش A، حصار I، سیلک III و تل باکون A است (همان، ۳۱۴). این توزیع پراکندگی گسترده در تپه چگاسفلی و قره‌تپه قمرود، نشان‌دهنده اهمیت فزاینده فلز، وجود جوامع پیچیده‌ای در امر تولید و توزیع این گونه اشیاء و جریان داشتن برهم‌کنش‌های فرهنگی بین جوامع در نیمه دوم هزاره پنجم ق.م است. لازم به ذکر است که گورستان‌های بزرگ هکلان و دمگرپرچینه در کوه‌های زاگرس (Vanden Berghe, 1970, 1973) از برجسته‌ترین شواهد و مدارک باستان‌شناختی که احتمالاً مربوط به کوچ‌نشین‌ها در اواخر هزاره پنجم ق.م است، زیرا تاکنون هیچ شواهدی از وجود زیستگاه مرتبط و هم‌زمان با این گورستان‌ها شناسایی نشده است و به همین دلیل، بسیاری معتقدند که این دو گورستان متعلق به اقوام کوچروی است که در مناطق کوهستانی در رفت‌وآمد بودند (Vanden Berghe, 1987- Hole, 1989:170). در هر دو گورستان اشیای یافت شده شامل ظروف سفالی، مهره‌هایی از جنس سنگ است. ظروف سفالین جالب توجه‌ترین اشیای شناسایی شده است، زیرا که به سبک‌های گوناگون مناطق

مختلف از جمله بین‌النهرین، دشت شوشان، فارس و حتی مرکز فلات ساخته و تزیین شده‌اند. تفاوت در میان هدایای تدفین در گورها نشان‌دهنده یک سلسله‌مراتب در جوامع کوچ‌نشین در هزاره پنجم ق.م است (Haerincx & Overlaet, 1996). این مجموعه مواد فرهنگی گورستان‌های هکلان و دمگرپرچینه، اگرچه آشکارا تعامل گسترده کوچ‌نشینان مناطق زاگرس را با دیگر مناطق در شمال، شرق، غرب و جنوب نشان می‌دهد ولی نمی‌تواند به تنهایی دلیلی بر ایجاد ارتباطات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جوامع پیش از تاریخ در این دوره باشد و وجود محوطه‌هایی با شواهد آشکار از فلزگری در فلات ایران، از مهم‌ترین دلایل ایجاد برهم‌کنش‌های فرهنگی بین این جوامع می‌باشد.

۶. نتیجه

مرکز فلات ایران، منطقه‌ای است که همواره از جایگاه ویژه‌ای در تحولات اجتماعی ایران برخوردار بوده است. این منطقه اگرچه در هزاره سوم ق.م اهمیت و جایگاه خود را از دست می‌دهد، ولی در هزاره ششم، پنجم و چهارم ق.م اوج شکوفایی فرهنگی‌ها و برهم‌کنش‌های فرهنگی بوده است. مرکز فلات ایران دارای متغیرهای پیچیده‌ای است که باید در کاربست تحلیلی فرایند تحولات فرهنگی مورد توجه قرار گیرد. به‌ویژه آن‌که برای بازتعریف سطح پیچیدگی‌های اجتماعی هزاره چهارم ق.م بایستی توجهی خاص به ربع آخر هزاره پنجم ق.م داشت که از منظر پیچیدگی مرکز فلات قابل مقایسه با شوش I می‌باشد. هزاره پنجم ق.م فلات را بایستی با مشخصه تجارت با مناطق دوردست، تخصص‌گرایی، کشاورزی با سامانه آبیاری و آداب تدفین مشاهده نمود. جوامع این دوره را می‌توان به‌صورت چند صد روستای دائمی که به‌طور مداوم در کناره‌ی زمین‌های حاصلخیز گسترش یافته بودند و هنوز درجه‌ای از کشاورزی در اقتصاد آنان نقش داشت، تعریف کرد. بر اساس گاهنگاری مطلق، مقایسه نسبی و تحلیل یافته‌های محوطه‌های مورد مطالعه، مشخص است که دوره مس و سنگ در مرکز فلات ایران و مناطق حاشیه‌ای غربی از هزاره پنجم ق.م آغاز شده و تا اوایل هزاره سوم ق.م به طول انجامیده است. در اواخر هزاره پنجم ق.م، مسئله ظهور و گسترش سفال آلویی و رواج سفال نخودی منقوش شوشان، در محوطه‌های تپه قبرستان، مارال تپه ازبکی و قره‌تپه قمرو، تأثیرپذیری از شاخص‌های فرهنگ‌های همجوار را روشن ساخته است. سبک‌های سفالی چون آلویی و دالما که حوزه نفوذ آن‌ها از بخش‌هایی از حاشیه غربی مرکز فلات ایران تا کنگاور و نهاوند قابل پیگیری است، نشان‌دهنده درهم‌تنیدگی فرهنگ‌ها در ماورای سفال و وجود و بروز انسجام، لاقط در برخی از دوره‌های شناخته‌شده‌تر باستان‌شناسی تا به امروز است. دشت قزوین نیز نقش تعیین‌کننده‌ای در کمیت و کیفیت روابط و تعاملات فرهنگی دوسویه خود داشته و موجب شکل‌گیری الگوی تعامل ویژه‌ای بین مرکز و بخش‌های غربی فلات ایران از یک‌سو و زاگرس مرکزی از سوی دیگر دارد. مطمئناً در چنین الگویی است که این منطقه حکم گذرگاهی ارتباطی را دارد؛ علاوه بر این، مناطق ساوه، قمرو و قم امروزی در مرکز فلات ایران، به‌واسطه تعدد راه‌های ارتباطی آن‌ها با غرب، شرق، شمال و جنوب؛ قابلیت دسترسی به منطقه مهمی چون فارس و خوزستان را هم برای غرب فلات ایران فراهم ساخته است. تحلیل مدارک نشان داده که حوزه غربی مرکز فلات ایران برخلاف حوزه شرقی، بیش‌ترین برهم‌کنش‌ها را با فرهنگ‌های حوزه شمال غرب، غرب و جنوب غرب ایران داشته است. به‌عنوان مثال، با نگاهی به سفال‌های قمرو در این دوره درمی‌یابیم که گرچه قمرو بخشی از حوزه فرهنگی مرکز فلات ایران محسوب می‌شود؛ با این حال تنوع سفال‌های دشت قزوین، سیلک کاشان و دشت تهران در این محوطه دیده نمی‌شود و حضور فرهنگ‌های فارس و خوزستان است که نقش پررنگ‌تری در این محوطه دارد. تنوع نقش-مایه‌ها و فرم سفال‌های قمرو، در دیگر نقاط مرکز فلات ایران تکرار نشده است و قمرو با بهره و وام گرفتن

از گرامر سفال‌های دیگر محل‌ها نقش‌مایه‌های جدیدی را خلق کرده که هم بسیار جذاب و چشم‌نواز بوده و هم از خصلت درون منطقه‌ای خاص خودش بهره‌مند است. قمرود با بهره‌گیری از گرامر سفال مرکز فلات ایران و بخصوص فارس، ترکیبی از نقوش سفال را خلق کرده که خود را متمایز از دیگر نقاط فلات نشان داده است. همچنین آن تنوعی که نقش‌مایه‌های سفال سیلک III-3 در تپه سیلک کاشان، تپه قبرستان، تپه اسماعیل‌آباد، تپه حصار و دیگر محوطه‌ها می‌بینم در قمرود بسیار کم بکار رفته است و این خود بیانگر ویژگی خاص متغیرهای فرهنگی این بخش از فلات است. سازوکارهای پیچیده این متغیرها در فلات را باید در نتیجه مبادله کالا، تجارت مس و نقش برجسته‌تر کوچروها دانست که منجر به تنیدگی فرهنگی شد، زیرا که توسعه فزاینده فرهنگ‌ها در فلات به هیچ روی نمی‌توانسته وجود سفال‌های مشابه فارس را در قره‌تپه قمرود و سفال آلویی/گودین VII را در بخش‌های غربی فلات توجیه نماید. همچنین باید پذیرفت که سفال‌های آلویی در مرکز فلات ایران نه بیانگر قومی جدید است و نه یک فتاوری نوآورانه، بلکه در نتیجه ارتقاء روابط بین فرهنگی بین ساکنان زاگرس مرکزی و شمالی با داخل فلات، شاهد ظهور چنین سفال‌هایی هستیم. نکته بس مهم این‌که؛ باید یادآور شویم که سفال معروف به آلویی به همراه سفال‌های بومی فلات دیده می‌شود، از این رو بیانگر گسترش روابط فرهنگی و بخصوص تجارت مس در پیش از تاریخ در بین این مناطق است. بدین شکل می‌توان یک نسبتی بین قمرود، فارس و شوش متصور شد و می‌توان از فلز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های اشتراکات و پیوندهای فرهنگی ایران نام برد.

سیاس‌گذاری

این مقاله برگرفته از پایان‌نامه یکی از نویسندگان (پریسا نکوئی) است. بی‌شک اگر راهنمایی‌های ارزنده جناب دکتر حسن فاضلی، استاد راهنمای این رساله نبود، این مهم به انجام نمی‌رسید. از این رو، نگارندگان بدین‌وسیله مراتب قدردانی و سپاس‌گذاری خود را از ایشان اعلام می‌داریم.

منابع

- بحرانی‌پور، حنان، (۱۳۹۷)، *ارزیابی مجدد برهم‌کنش‌های فرهنگی ساکنان زاگرس مرکزی در هزاره پنجم ق م با مناطق همجوار بر اساس داده‌های باستان‌شناختی از محوطه باستانی نادعلی بیگ*، پایان‌نامه دکتری تخصصی باستان‌شناسی، دکتر حسن فاضلی‌نشلی، تهران، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی (منتشر نشده).
- بدیعی، ربیع، (۱۳۷۳)، *جغرافیای مفصل ایران*، تهران، اقبال.
- بلمکی، بهزاد، (۱۳۹۲)، «گاهنگاری نسبی دشت همدان (پس‌کرانه‌های شمالی کوه الوند) از هزاره پنجم تا دوران میانی هزاره سوم پیش از میلاد»، *مجموعه مقالات باستان‌شناسی و تاریخ همدان*، به مناسبت یکصدمین سالگرد کاوش در همدان، به‌کوشش علی هژبری، تهران، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری، صص ۱۷-۳۱.
- حصاری، مرتضی و علی‌یاری، احمد و اکبری، حسن، (۱۳۸۶)، «گزارش لایه‌نگاری و تعیین حریم در محوطه باستانی شغالی پیشوا»، *مجموعه مقاله‌های نهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی، گزارش‌های باستان‌شناسی (۷)*، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری، پژوهشکده باستان‌شناسی، صص ۱۳۳-۱۶۴.
- خسروی، شکوه، (۱۳۹۴)، *شرق استان زنجان در دوره مس و سنگ، مطالعه پیش از تاریخ منطقه بر اساس کاوش در تپه کاروانسرا*، پایان‌نامه دکتری تخصصی باستان‌شناسی، دکتر کمال‌الدین نیکنامی، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده ادبیات و علوم انسانی (منتشر نشده).
- خسروی، شکوه و خطیب شهیدی، حمید و وحدتی نسب، حامد و علی بیگی، سجاد، (۱۳۹۱)، «روستاهای آغازین و استقرارهای پیش از تاریخی کهن در حوضه آبریز اهر رود شرق استان زنجان»، *مطالعات باستان‌شناسی*، شماره ۵، صص ۱۳۱-۱۵۴.

- درویش زاده، علی، (۱۳۸۹)، *زمین شناسی ایران*، تهران، امیرکبیر.
- رحیمی سرخنی، رقیه، (۱۳۸۷)، «گاهنگاری نسبی و مطلق محوطه پیش از تاریخی سهاچای تپه زنگان»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دکتر کمال الدین نیکنومی، تهران، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی (منتشر نشده).
- عباس نژاد سرستی، رحمت و فاضلی نشلی، حسن، (۱۳۹۴)، «جوامع در حال گذار یا سلسله مراتبی: پیچیدگی های اقتصادی، اجتماعی و برهم کنش های فرهنگی در پیش از تاریخ دشت قزوین»، *مفاخر میراث فرهنگی ایران*، شماره ۱، جشن نامه دکتر صادق ملک شه‌میرزادی، تهران، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور، صص ۴۵-۵۲.
- ساعد موچشی، امیر، (۱۳۸۹)، *بررسی الگوهای استقرار شرق استان کردستان (حاشیه رودخانه قزل اوزن)*، پایان نامه دکتری تخصصی، دکتر کمال الدین نیکنومی، تهران، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی (منتشر نشده).
- ساعد موچشی، امیر و دیگران، (۱۳۹۰)، «گاهنگاری نسبی و مطلق تپه کلنان بیجار، محوطه ای متعلق به دوره مس سنگ میانه در غرب ایران»، *نامه باستان شناسی*، دوره اول، شماره ۱، پاییز و زمستان، صص ۳۱-۵۶.
- شریفی، مهناز، (۱۳۹۴)، *مطالعه روند تحولات فرهنگی دوره مس و سنگ در کرانه های شرق زاگرس مرکزی بر اساس کاوش های تپه قشلاق تالوار*، پایان نامه دکتری تخصصی، تهران، دانشگاه بوعلی همدان (منتشر نشده).
- فاضلی نشلی، حسن، (۱۳۸۵)، *باستان شناسی دشت قزوین از هزاره ششم تا هزاره اول ق.م*، تهران، دانشگاه تهران.
- فاضلی نشلی، حسن و دیگران، (۱۳۸۶)، «گزارش مقدماتی کاوش های تپه قبرستان در سال ۱۳۸۵»، *گزارش های باستان شناسی (۷)*، مجموعه مقالات نهمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، پژوهشکده باستان شناسی، صص ۴۳۹-۴۵۹.
- فاضلی، حسن و آجورلو، بهرام، (۱۳۸۵)، «تپه اسماعیل آباد»، *باستان شناسی دشت قزوین از هزاره ششم تا هزاره اول ق.م*، تهران، دانشگاه تهران، صص ۱۴۹-۲۰۹.
- فاضلی نشلی، حسن، (۱۳۹۰)، «باستان شناسی هزاره پنجم پیش از میلاد فلات مرکزی و چالش های پیش رو»، *پیام باستان شناس*، دوره ۸، شماره ۱۵، بهار و تابستان، صص ۱۱-۳۰.
- کابلی، میرعابدین، (۱۳۹۴)، *کاوش های قره تپه*، تهران، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- مترجم، عباس و شریفی، مهناز، (۱۳۹۷)، «فرآیند گذار از سنت های فرهنگی نوسنگی جدید به مس و سنگ قدیم در پس کرانه های شرق زاگرس مرکزی»، *پژوهش های باستان شناسی ایران*، دوره هشتم، شماره ۱۶، بهار، صص ۸۳-۱۰۲.
- مجیدزاده، یوسف، (۱۳۹۱)، «پاسخ به یک نقد و بحثی درباره جایگاه سفال آلویی در فرهنگ های فلات مرکزی در هزاره های پنجم و چهارم پ.م»، *باستان پژوهی*، دوره جدید، سال ششم، ۱۳۹۱، شماره ۱۲ و ۱۳، صص ۵۳۱-۷۴۱.
- _____ (۱۳۸۹)، *کاوش های محوطه باستانی ازبکی*، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان تهران.
- _____ (۱۳۷۸)، *نخستین و دومین فصل حفاریات باستان شناختی در محوطه ازبکی: ساوجبلاغ (۱۳۷۷-۱۳۷۸)*، تهران، پژوهشکده باستان شناسی، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ملک شه‌میرزادی، صادق، (۱۳۸۲)، *ایران در پیش از تاریخ: باستان شناسی ایران از آغاز تا سپیده دم شهرنشینی*، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، چاپ دوم.
- مقدم، عباس، (۱۳۹۷)، *پروژه پیش از تاریخ زهره: کاوش های باستان شناسی در گورستان تل چگاسفلی*، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- مومنی، آتوسا و صادقی، ابراهیم، (۱۳۹۳)، «گمانه زنی محوطه پیش از تاریخی گازرسنگ، هشتگرد»، *مجموعه مقاله های کوتاه دوازدهمین گردهمایی سالانه باستان شناسی ایران*، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص ۴۰۸-۴۱۱.
- وایت، لسلی، (۱۳۹۴)، *تکامل فرهنگ: پیشرفت تمدن تا سقوط روم*، ترجمه فریبرز مجیدی، تهران، نسل آفتاب.
- ورجاوند، پرویز، (۱۳۷۷)، *سیمای تاریخ و فرهنگ قزوین*، تهران، نشر نی.

ولی‌پور، حمیدرضا، (۱۳۸۵)، گزارش مقدماتی فصل اول کاوش باستان‌شناسی تپه شیزر تاکستان، تهران، پژوهشکده باستان‌شناسی.

هول، فرانک، (۱۳۸۱)، باستان‌شناسی غرب ایران، ترجمه زهرا باستی، تهران، انتشارات سمت.

- Abedi. A. Omarani. B. Karimifar. A. 2015. "Fifth and Fourth Millennium BC in North-Western Iran: Dalma and Pisdeli Revisited". *Documenta Praehistorica*. No. XLII, pp.321-338.
- Adams. R. M. 1960. "The Origion of Cities". *Scientific American*. 203(3). pp. 153-168.
- Adams. R. M. and Nissen. H. J. 1972. *The Uruk Countryside*. Chicago: University of Chicago Press.
- Arnold. P.J. 1991. "Domestic ceramic production and social organization: a Mexican case study". In *Ethnoarchaeology*. Cambridge University Press.
- Alizadeh. A. 2016. "Lowland Susiana in the Fourth and Early Third Millennium BCE: The Intertia of the Mesopotamian-centric Sociocultural Interpretation". In *Archaologische Mitteilungen aus Iran und Turan (Amit)*. Band 48. pp. 33-49.
- Alizadeh. A. 2008. *Chogha Mish*. Volume II. The Development of a Prehistoric Regional Center in Lowland Susiana. Southwestern Iran: Final Report on the Last Six Seasons of Excavations. 1972 – 1978. Chicago Press.
- Alizadeh. A. 1992. "Prehistoric settlement Patterns and Cultures in Susiana, Southwestern Iran". *Technical Reports of the Museum of Anthropology*. No. 24. Anne Arbor: University of Michigan.
- Azizi kharanaghi. M. H. Nishiaki. Y. Khanipur. M. 2012. "Tepe Rahmatabad Pasargadae: The Absolute and Relative Chronology". *Iran Nameh*. 27:2-3. pp.78-101.
- Badiei. R. 1994. *Detailed Geography of Iran*. Vol: one. Tehran: Ekhbal publisher [In Persian].
- Bahranipour. H. 2018. *Evaluation cultural interactions of Central Zagros inhabitants with neighboring areas in the fifth millennium based on archaeological data from Tepe Nadi Ali Big Archaeological Site*. Ph.D. Dissertation University of Tehran. [In Persian].
- Balmaki. Behzad. 2013. "Relative chronology of Hamadan plain from the fifth millennium to the middle of the third millennium BC". A collection of archeological and historical articles on the occasion of the 100th anniversary of excavation in Hamadan. By Ali Hozhabri. Tehran: *Cultural Heritage. Handicrafts and Tourism Organization of Iran*. pp. 17-31. [In Persian].
- Brumfiel. E. & Earle. T. K. 1987. "Specialization, Exchange, and Complex Societies: An Introduction". Brumfiel, E. & Earle. T. K. (Eds.). In: *Specialization, Exchange, and Complex Societies*, Cambridge University Press. pp. 1-10.
- Childe. V. G. 1951. *Social evolution*. London. Watts and Company.
- Clark. J. G. D. 1989. *Economic prehistory*. Cambridge University Press.
- Clarke. J. E. 1995. "Craft specialization as an anthropological category". *Research in Economic Anthropology*. 16: 267- 294.
- Costin. C. L. 1991. "Craft specialization: issues in defining, documenting and explaining the organization of production". *Archaeological Method and Theory*. University of Arizona Press. Tucson: 1- 55.
- Darvish zadeh. Ali. 2010. *Geology of Iran*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Earle. T. 1987. "Chiefdoms in Archaeological and Ethno- historical Perspective". *Annual Review of Anthropology* 16: 279-308.
- Earle. T. 1991. "Property Rights and the Evolution of Chiefdoms". T. Earle (Ed.). In *Chiefdom: Power, Economy and Ideology*. Cambridge University Press. pp. 71-99.
- Fazeli Nashli. Hassan. Wong. Edna. H. and Potts. Daniel T. 2005. "The Qazvin Plain Revisited: A Reappraisal of the Chronology of northwestern Central Plateau Iran". In *the 6th to the 4th Millennium BC. Ancient Near Eastern Studies* 42. pp. 3-82.

- Fazeli. N. H. 2001. *An Investigation of Craft Specialization and Cultural Complexity of the Late Neolithic and Chalcolithic Periods in the Tehran Plain*. Ph.D. Dissertation. University of Bradford.
- Fazeli Nashli. Hassan. 2004. *Archaeology of the Qazvin Plain*. Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Fazeli. H. N. and Matthews. R. 2004. "Copper and Complexity: Iran and Mesopotamia in the Fourth Millennium B.C". *Iranian Accounting and Auditing Review*. 42. pp.61-75.
- Fazeli Nashli. Hassan and Ajourloo. B. 2006, "Tapeh Esmaeil Abad". In *Archaeology of the Qazvin Plain*. Tehran: University of Tehran. pp. 149-209. [In Persian].
- Fazeli Nashli. Hassan. Et al. 2007. "Preliminary Report of Tepe Qabristan Excavations in 2006". *Archaeological Reports (7)*. Proceedings of the 9th Annual Iranian Archaeological Conference. Tehran: Research Institute of the *Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Iran*. [In Persian].
- Fazeli. H. Beshkani. A. Markosian. A. Ilkhani. H. Abbasnegad Seresty. R. Young. R. 2009. "The Neolithic to Chalcolithic Transition in the Qazvin Plain Iran: Chronology and subsistence strategies". *Archaologische Mitteilungen Aus Iran Und Turan (AMIT)*. Band 41. pp. 1-21.
- Fazeli Nashli. Hassan. Abbasnejad Sarsti. Rahmat. 2015. "Transitional or Hierarchical Societies: Economic, Social Complexities, and Cultural Interactions in the Prehistory of the Qazvin Plain". *Iranian cultural heritage celebrities*. No. 1. Celebration of Dr. Sadegh Malek Shahmirzadi. Tehran: Research Institute of the Cultural Heritage Organization. pp. 45-52. [In Persian].
- Haerinc. E. Overlaet. B. 1996. *The Chalcolithic Period Parchineh and Hakalan*. Royal Museums of Art History.
- Hesari. M. Ali Yari. A. Akbari. H. 2007." Report of stratigraphy and Determination of privacy in the archaeological site of the Pishva Tehran". *Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization of Iran, Archaeological Report (7)*: pp. 123-164. [In Persian].
- Henrickson. Elizabet. 1985. "An update Chronology of the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros Highlands Western Iran". *Iran Vol.23*. pp. 63-108.
- Hamlin. C. 1975. "Dalma Tappe". *Iran* 13: 111-128.
- Hole. F. 1989. "Patterns of Burial in the Fifth Millennium. Eds. E. F. Henrickson and I. Thuesen". In *Upon this Foundation. The Ubaid reconsidered. Proceedings from the Ubaid Symposium Elsinore may 30th-June 1st 1988*. The Carsten Niebuhr Institute of Ancient Near Eastern Studies. Copenhagen: University of Copenhagen - Museum Tusulanum Press. pp. 149-180.
- Hole. F. 1987. *The Archaeology of Western Iran*. Smithsonian Institute Press. Washington D.C. [In Persian].
- Kaboli. Mir Abedin. 2015. *Archaeological Excavation at Qare Tepe Qomrud Tehran*. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage & Tourism. [In Persian].
- Khosravi. S. Khatib Shahidi. H. Vahdatinasab. H. Alibaigi. S. Aali. A. 2012. "Early villages and prehistoric sites in the Abharroud Basin North West of Iranian central plateau. *Journal of Archaeological Studies*: Volume 4. Issue 1. pp. 131-154. [In Persian].
- Khosravi. S. 2015. *East of Zanzan province in Chalcolithic period: Prehistoric Studies Based on Excavation at Tapeh Karavansara*. Ph.D. Dissertation. Tehran: Tarbiat Modares University. [In Persian].
- Kohl. P. C. 1978. "The Balance of trade in southwestern Asia in the mid third millennium B. C.". *Current Anthropology*. 19 (3): 463-492.
- Lamberg- Karlovsky C. C. & Kohl. P. C. 1971. "The Early Bronze Age as seen as from Tepe Yahya". *Expedition* 13: 14- 21.

- Levine. L.D. and Young T. C. 1986. "A Summary of the Ceramic Assemblages of the Central Western Zagros from the Middle Neolithic to the Late thirds Millennium B.C.". *Colloques Internatioaux Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) Prehistoire de la Mesopotamie (Editions Du CNRS)*. Paris. pp. 15-53.
- Malek Shahmirzadi. S. 2003. *Prehistoric Iran. Iran from the earliest times to the dawn of urbanism*. Tehran: Sobhan nor .[In Persian].
- Majidzadeh. Yousef. 2012. "Response to a critique and discussion about the place of plum pottery in the cultures of the Central Plateau in the fifth and fourth millennia BC". *Bastan Pazhohi*. Year 6. No. 12 and 13. pp. 531- 741. [In Persian].
- Majidzadeh. Y. 2010. *Excavation at Tepe Ozbaki. Tehran*. Cultural Heritage. Handicrafts and Tourism Organization of Iran. [In Persian].
- Majidzadeh. Y. 2008. "Excavations at Tepe Ghabristan". *Iran*. ISIEO. Roma.
- Majidzadeh. Yousef. 1999. The First and Second seasons of Archaeological Excavations in the Ozbaki Site: Savojbolagh (1998-2009). Tehran: Archaeological Research Institute. Cultural Heritage Organization. [In Persian].
- Majidzadeh. Y. 1981. "Sialk III and the Pottery Sequence at Tepe Ghabristan: The Coherence of the Cultures of the Iranian Central Plateau". *IRAN*. Vol. 19. pp. 141-146.
- Majidzadeh. Y. 1978. "Basis of the Pottery Sequence at Tepe Ghabristan". *Iran*. XVI: 93-102.
- Majidzadeh. Y. 1979. "An Early Prehistoric Coppersmit Workshop at Tepe Qabristan. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*". *Erganzungsband*. 6. pp. 93-103.
- Matthews. R. & Fazeli Nashli. H. 2004. "Copper and complexity: Iran and Mesopotamia in the fourth millennium B.C.". *Iran* XLII: 77- 90.
- Moghaddam. Abbas. 2013. "The Later Village (Chalcolithic) Period in Khuzistan". (Ed) D.T. Potts. In *the Oxford Handbook Ancient Iran*. pp. 93-104.
- Moghaddam. A. 2018. *Archaeological Excavation at Tol-e Chega Sofla Cemetery. Tehran*. Tehran: Iranian Center for Archaeological Research. [In Persian].
- Moghami. N. Fazeli Nashli. H. 2015. "An Archaeological Study of the Tokens from Tepe Zāgheh Qazvin Plain Irān". *International Journal of the Society of Iranian Archaeologists* Vol. 1. No. 2. pp. 30-42.
- Momeni. A. Sadeghi. E. 2014. "Archaeological Excavations of Gazorsang". In *the 12th Annual archaeological Symposium of Iran*. Tehran: Research Center of Cultural Heritage. Handicraft and Tourist of Iran. pp. 408-411 .[In Persian].
- Motarjem. A. Sharifi. M. 2018." The Process of late Neolithic cultural tradition to early The Cultural Transition from Late Neolithic to Early Chalcolithic in Border Land of Eastern Central Zagros". *Pazhohesh-ha-ye bastanshenasi Iran*. Vol.8. Issue. 16. Pp.83-102. [In Persian].
- Peacock. D. 1981. "Archaeology, ethnology and ceramic Production". In: H. Howard & E. Morris (Eds.). *Production and distribution: a ceramic viewpoint*. BAR International Series. pp. 187- 194.
- Potts. D. T. 1994. *Mesopotamia and the East. An archaeological and historical study of foreign relations ca. 3400- 2000 B.C*. Oxford. Oxford University Press.
- Rahimi Sarkheni. R. 2008. "Relative and absolute chronology of Prehistoric Soha chia Tepe. Zanjan". Master Dissertation. Tehran University. [In Persian].
- Renfrew. A.C. and Paul Bahn. 1991. "Archaeology: Theories, Methods and Practice". London: Thames & Hudson. ISBN 0-500-28147-5.
- Rice. P. M. 1987. *Pottery analysis. A source book*. Chicago. University of Chicago Press.

- Rothman, M. S and Badler, V. R. 2011. "Contact and Development in Godin Period VI". In: Hilary Gopnik and Mitchell S Rothman (Eds.). *On The High Road: The History of Godin Tepe Iran*. Bibliotheca Iranica. Archaeology Art and Architecture series1: 67-139.
- Saaed Mocheshi. 2011. *Survey of settlement patterns in the valley of the Qezel Ozan River in Eastern Kordestan*. Tehran: Ph. D Dissertation. Tehran University. (Unpublished). [In Persian].
- Service, E.R. 1962. *Primitive Social Organization. An Evolutionary Perspective*. New York. Random House.
- Service, E.R. 1971. *Preliminary Social Organization. An Evolutionary Perspective*. New York. Random House.
- Sharifi, M. 2015. *Cultural Development of Chalcolithic Era in the East of Central Zagros based on Archaeological Excavations at Tepe Gheshlagh*. Ph.D. Dissertation. Hamedan: Bu-Ali Sina University. (Unpublished). [In Persian].
- Steward, J. H. 1955. *Theory of Culture Change. Urbana*, University of Illionois Press.
- Valipour, H. 2006. "Preliminary report of the first chapter of the excavation of Tepe Shizar Takestan". Tehran: RICHT. [In Persian].
- Varjavand, P. 1998. "A picture of History and culture of Qazvin". *Nashreh Nai publisher*. [In Persian].
- Vanden Berge, Louis. 1970. "La necropole de Kalleh Nissar". *Archeologia* 32: 46- 73.
- Vanden Berge, Louis. 1973. "La necropole de Hakalan". *Archeologia* 57: 49- 58.
- Vanden Berge, Louis 1987. "Luristan, Pusht-i Kuh au Chalcolithique Moyen (Les nécropoles de Parchinah ET de Hakalan)". In *Préhistoire de la Mésopotamie. La Mésopotamie préhistorique ET l'exploration récente du djebel Hamrin. Colloque international du Centre National de la Recherche Scientifique*. Paris 17-19 décembre 1984. Paris. pp. 91-126.
- Voigt, Mary. Dyson, Robert H. Jr. 1992. "The Chronology of Iran 8000-2000 B.C.". Vols. Robert W. Rnrich (Ed). *Chronology in the world archaeology*. Third Edition. University of Chicago Press. Chicago. Pp. 122-178. Vol.1. pp.122-153.
- White, Leslie. 2015. *The Evolution of Culture: the Development of Civilization to the fall of Rome*. Translated by Fariborz Majidi. Tehran: Nasle Aftab. [In Persian].
- Wong, E. H. Y. Cameron, A. P. & Fazeli N.H. 2010. "Cheshmeh -Ali Ware: A Petrographic and Geochemical Study of Transitional Chalcolithic Period Ceramic Industry on the Northern Central Plateau of Iran". *IRAN*. Vol. 48. pp: 11-26.
- Wright, H. T. and Johnson, G. A. 1975. "Population Exchange and Early State Formation in Southwestern Iran". *American Anthropologist*. 77:267-89.
- Young, T. C. and Levine, L. 1974. *Excavation of the Godin Project: Second Progress Report Occasional Papers*. No: 26. Art and Archaeology. Royal Ontario Museum. Toronto.
- Young, T. C. 1967. "The Iranian migration into the Zagros". *Iran* 5: 11- 34.
- Young, T. C. 1969. *Excavations at Godin Tepe. First progress report*. Royal Ontario Museum. 3-4.
- Zeder, M. A. 1988. "Understanding urban process through the study of specialized subsistence economy in the Near East". *Journal of Anthropological Archaeology*. 7: 1-55.